

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

Ірина Жиленко

**СТАРОДАВНІЙ СВІТ:
ЗАРОДЖЕННЯ МЕДІЙНИХ ЯВИЩ**

Навчальний посібник

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2016

УДК 070(3)(09)(075.8)

ББК 76.01я73

Ж72

Рецензенти:

Н. М. Поплавська – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка;

О. Г. Ткаченко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики та філології Сумського державного університету

*Рекомендовано до видання вченою радою
Сумського державного університету як навчальний посібник
(протокол № 9 від 15 червня 2016 року)*

Жиленко І. Р.

Ж72 Стародавній світ: зародження медійних явищ : навчальний посібник / І. Р. Жиленко. – Суми : Сумський державний університет, 2016. – 159 с.

ISBN 978-966-657-630-2

Навчальний посібник охоплює пражурналістські явища стародавнього світу країн Сходу, Європи й Південної Америки. Звертається увага на зародження журналістських жанрів. Структура й стиль посібника обумовлені сучасними вимогами вищої освіти в Україні.

Для студентів вищих навчальних закладів напряму підготовки «Журналістика та інформація», «Реклама та зв'язки з громадськістю».

УДК 070(3)(09)(075.8)

ББК 76.01я73

ISBN 978-966-657-630-2

© Жиленко І. Р., 2016

© Сумський державний університет, 2016

ЗМІСТ

	С.
Від автора.....	4
1. Види пражурналістських явищ	5
2. Медійні явища Стародавнього Сходу.....	7
2.1. Стародавній Єгипет.....	7
2.2. Месопотамія.....	21
2.3. Стародавній Китай.....	32
2.4. Стародавня Індія.....	48
2.5. Стародавній Іран.....	64
3. Пражурналістика Античності.....	75
3.1. Стародавня Греція.....	75
3.1.1. Медійні явища у грецьких колоніях на території України.....	104
3.2. Стародавній Рим	114
4. Зародження медійних явищ Латинської Америки.....	142
Короткий термінологічний словник.....	151
Список рекомендованої літератури.....	157

ВІД АВТОРА

Курс «Стародавній світ: зародження медійних явищ» є першою частиною дисципліни «Історія зарубіжної журналістики», що викладається студентам спеціальності «Журналістика та інформація».

Питання зародження медійних явищ знаходиться на вістрі вивчення проблем журналістикознавства. Його досліджують як українські, так і зарубіжні науковці (Т. В. Казакова, М. М. Козлова, Е. Н. Корнілова, К. Куле, Ю. В. Лучинський, О. К. Мелещенко, І. Л. Михайлин, С. А. Михайлов, Е. П. Прохоров, Г. В. Прутцков, В. В. Різун, Н. М. Сидоренко, М. С. Тимошик, В. П. Триков та багато інших).

У навчальному посібнику приділена увага дописемному й писемному етапам доіндустріального періоду як необхідним складовим пражурналістики.

Основний матеріал скомпонований у таких розділах: «Медійні явища Стародавнього Сходу», «Пражурналістика Античності», «Зародження медійних явищ Латинської Америки». В окремому підрозділі розглядаються пражурналістські явища на території України.

Студенти дізнаються про зародження журналістських жанрів, вплив давніх релігій на розвиток суспільної думки, появу реклами, різних видів красномовства, познайомляться з міфологічними покровителями пражурналістики, складуть уявлення про відомих поетів, письменників, історіографів давнини. Посібник містить уривки з текстів наукової, публіцистичної, ораторської, художньої прози.

Короткий термінологічний словник дасть змогу краще орієнтуватися у журналістських поняттях. Кожна тема містить запитання й завдання для самостійної роботи.

Ірина Жиленко

1. Види пражурналістських явищ

У стародавні часи існували медійні явища, наближені до засобів масової комунікації: різноманітні написи, спілкування на площі, виступи ораторів, театральні видовища, література тощо, – прийнято називати *пражурналістськими*.

Щодо першої частини слова пражурналістика чи протожурналістика – читаємо в «Сучасному тлумачному словнику української мови»:

Пра... Перша частина слів, що вносить значення: 1) початковий, давній; 2) прямий зв'язок спорідненості по висхідній чи низхідній лінії та ін.

Прото... (грец. *protos* – перший). Перша частина складних слів, що означає: віднесеність до витоків чого-н., первинність чого-н.

Зважаючи на те, що вивчаємо стан початкового етапу розвитку журналістики та її витоків, вважаємо вищезазначені слова рівнозначними, хоча більшість дослідників вживають перший термін. Так, І. Л. Михайлин пише:

Пражурналістика – це такий стан масово-інформаційної діяльності, що передує народженню друкованих періодичних видань і характеризується усними і писемними способами збирання, обробки та поширення інформації у стародавньому світі.

Т. В. Казакова, спираючись на визначення В. В. Різуна й В. Й. Здоровеги, дає таке визначення:

Пражурналістика – це процеси соціальної комунікації, що існували до появи преси, які або були пов'язані з цілеспрямованим поширенням у «психологічній масі» актуальної соціально значущої інформації, або сприяли виникненню форм публіцистики і періодики.

Усі пражурналістські явища прийнято поділяти на усні й письмові.

Усна пражурналістика – це діяльність гінців, герольдів, інформування через вигукування оголошень, міжособистісне й групове спілкування, ораторство різних видів (політичне, судове, релігійне, морально-етичне, побутове), епічна поезія тощо.

Головні види *письмової пражурналістики*: написи, оголошення, що збереглися на стінах, мармурових плитах, п'єдесталах, «кам'яні листівки», афіші, скрижалі, фасти, аннали, протогазети,

епістолярний жанр, історична проза, літературно-публіцистичні форми (записки, памфлети) тощо.

Іноді науковці виділяють ще й *знакові явища* пражурналістики.

До знакових явищ певною мірою відносять народні збори, масові видовища (свята, похорони), публічну поведінку політичного діяча, обеліски, що споруджувалися на місці виграної битви, монументальні споруди знаменитим громадянам тощо.

Проміжним явищем між знаковою та усною формами пражурналістики можна вважати *театральні вистави*.

Пражурналістські явища стародавнього світу позначені *синкретизмом*, нерозривно пов'язані з життям суспільства і його ідеологією.

Синкретизм (гр. *synkretismos* – поєднання) – нерозчленованість, злитість, що характерні для початкового, нерозвинутого стану будь-якого явища.

Майже в кожній із країн Стародавнього Сходу, Європи та Південної Америки певною мірою присутні ледь не всі вказані форми усної й письмової пражурналістики, що стали підґрунтям для розвитку журналістики в її теперішньому розумінні.

2. Медійні явища Стародавнього Сходу

Культура Стародавнього Сходу – найдавніша, тож саме там бере початок більшість усних і письмових явищ пражурналістики. Особливе значення мала різноманітна й багата риторична практика. Здебільшого вона розвивалася стихійно; красномовці не дуже піклувалися щодо теоретичного узагальнення свого досвіду. Проте роль риторики в суспільному житті була досить помітною. З розвитком міждержавних відносин риторичний досвід Сходу адаптувався й на європейських теренах.

Найдавніші відомості про початкові форми усвідомленого збору й поширення інформації сягають Давнього Єгипту.

2.1. Стародавній Єгипет

Стародавній Єгипет – одна з найдавніших держав на Землі й колиска цивілізації Середземномор'я. У X–VI тис. до н. е. на просторах Північної Африки з численних племінних союзів – номів – виникло два політичних об'єднання – Верхній і Нижній Єгипет. Після багатьох воєн на початку III тис. до н. е. вони об'єдналися. Столицею єдиної держави став Мемфіс. Пізніше центр перемістився у Фіви. Єгиптяни вели літочислення за правлячими династіями фараонів. З приходом нової династії відлік років починався заново. У IV ст. до н. е. єгипетський жрець-історик *Манефон* написав двотомну «*Історію Єгипту*», де розподілив країну на Стародавнє, Середнє і Нове царства. Цей розподіл лежить і в основі сучасної періодизації: Раннє царство (межа IV–III тис. до н. е.); Давнє (III тис. до н. е.); Середнє (кінець III – перша пол. II тис. до н. е.), Нове (друга пол. II тис. до н. е.). Виділяють ще й пізній період у I тис. до н. е. (точніше – до IV ст. до н. е.), коли Єгипет підкорили війська О. Македонського.

Таким чином, давньоєгипетська цивілізація існувала близько чотирьох тисячоліть, зберігаючи цілісність своєї багатой культури.

Міфологічні покровителі пражурналістики Єгипту

Давні єгиптяни вклонялися богу Сонця *Ра*, богині плодороддя й материнства, володарці магічних імен і слів *Ізіді*, почитали *Осіріса* – символ вічного оновлення природи (смерті й народження). У Мемфісі головним божеством вважали Птаха (Пта), покровителя ремесел, мистецтва, майстерності та істини. Згідно з «*Мемфіським теологічним текстом*» він створив світ за допомогою слова:

«Очі бачать, вухачують, ніс нюхає повітря; вони доводять до відома серця; воно дає вихід всякому умовиводу; язик повторює задумане серцем. Так вершиться всяка робота, всяка майстерність, творчість рук, ходіння ніг, рух всякого члену, згідно цьому наказу, який замислило серце і висловлене язиком... І було дане життя миролюбному, і була дана смерть злочинцю, і були створені всякі роботи і всякі мистецтва, результати праці рук, ходіння ніг, рух всіх членів згідно цьому покаранню, задуманому серцем і вираженому язиком, що творить призначення всіх речей...».

З часом внаслідок соціальних катаклізмів, що відбулися в кінці III тис. до н. е., на перше місце вийшов бог Амон, культ якого зосередився у Фівах. Пізніше він злився з Ра і став називатися Амон-Ра, ставши богом бідних і принижених.

Всесильним вважався *Тот* – бог місяця, часу, мудрості, писемності та культури, а також магії та чародійства – тобто покровитель усього розумного. Його ототожнювали з Гермесом. Атрибути Тота – письмове приладдя. Бог виконував обов'язки Ра, вважався покровителем архіваріусів, бібліотек, переписувачів книг, охоронником усякого пізнання. Він подарував людям письмо й здатність рахувати, володів часом, ввів літописання, керував «усіма мовами» і вважався язиком бога Птаха. У руці Тота знаходився символ його влади над часом – пальмова гілка.

Поруч із Тотом зображували богиню мудрості й пізнання *Сіа* та бога творчих слів *Ху*, якого ототожнювали із Птахом.

Одна з функцій богині письма *Сешат* (жіночий рід від «Сеш», «писар») – записувати на листі дерева «шед», її фетиша, роки життя і правління фараона. Сешат шанували як голову «будинку життя», тобто зібрання рукописів, архівів.

Політичні та юридичні норми були осмислені як *Маат* – уособлення світопорядку, справедливості й істини. У замогильному суді Осіріса при зважуванні серця покійного на чашу вагів клали символ Маат – страусове перо. У «Текстах пірамід» висловлено заклик до царя «утвердити Маат на місці безладу».

Анубіс, один з суддів царства мертвих, володів даром передбачення. Покровителькою виконання святкових гімнів була *Мерт* – богиня музики й співів.

Пражурналістські явища

Як уже зазначалося, у Стародавньому Єгипті існувала усна, письмова й знакова пражурналістика. Велике поширення мала діяльність гінців, використовувалися кур'єрська й голубина пошта.

Відомо, що вже за фараонів IV династії (2900–2700 до н.е.) існувала пошта з пішими (скороходами) і кінними гінцями, які курсували військовими дорогами до Лівії, Абіссинії й Аравії.

Про складність і небезпечність роботи царських кур'єрів ідеться у щоденнику вченого часів XII династії (2000–1788 до н.е.): «Коли гінець прямує в чужу країну, він заповідає своє майно дітям через побоювання нападу з боку азіатів і диких звірів. У Єгипті ж, ледве повернувшись додому, він знову був змушений відправлятися в дорогу». Автор заповідає синові: «Будь ким завгодно, але не гінцем». За звичаєм тих років, гінця, який приніс неприємну звістку, могли стратити.

Давньогрецький історик *Сикул Діодор* (30 до н.е. – 20 н.е.) писав, що першою турботою державця зранку було ознайомлення з кореспонденцією, яка щойно надійшла.

Синкретизм пражурналістики Єгипту

Мабуть, у жодній цивілізації зображення й написи не утворювали такого міцного синтезу, як у Єгипті. Майже усі пражурналістські явища позначені тут *синкретизмом*, тобто практично неможливо відокремити їх усну й письмову складові.

На стінах споруд знаходяться рельєфні зображення, картини, різноманітні написи, тексти документів. Археологи й досі знаходять все нові й нові докази, що свідчать про існування

розвиненої цивілізації. Загальною початковою фазою розвитку писемності стало малюнкове письмо – *пиктографія* (лат. pictus – розмальований).

Зображення для єгиптян – це насамперед знак, який володіє життєдайною силою. Створити знак предмета – значило зберегти й увічнити його силу. Напис – також знак.

Написи й барельєфи на стінах споруд

Із періоду Ранняго царства відомі *написи* I та II династій, наповнені назвами багатьох відомств і посад. У різних похованнях збереглися відбитки печаток царського господарства цих династій, численні розфарбовані рельєфи, які супроводжуються пояснювальними написами.

Написи, що знайдені на стінах внутрішніх коридорів і камер у пірамідах деяких фараонів V і VI династій (бл. 2700–2400 до н.е.), отримали назву – «*Тексти пірамід*». Це найдавніші у світі релігійні тексти, серед яких можна виділити й такі, що відносимо до пражурналістських: гімни, автобіографії тощо. Часто й на папірусах, і на стінах зустрічалися такі «виправдання» єгиптян:

«Я не чинив зла; я не піднімав руки на слабого; я не вбивав; я не був причиною сліз; я не образив царя...».

І якщо називали спочатку лише імена, то пізніше почали писати титули й посади, а також списки жертвних дарів, які призначалися покійному. До суто ритуальної частини тексту для прославлення померлого почали додавати описи найбільш примітних епізодів життя, що свідчили про його заслуги перед фараоном, про прихильність правителя до померлого.

Відповідно до давньої релігійної доктрини, фараони вважалися істотами божественної природи й тому ставали об'єктами шанування. На їх честь споруджували храми та святилища. Фрески й барельєфи, що покривали стіни приміщень, були своєрідною енциклопедією земного життя фараона. Від найдавніших часів збереглися плоскі сланцеві *таблички*, вкриті рельєфними зображеннями міжусобних війн номів між собою. На табличках видно криваві битви, процесії зв'язаних мотузками полонених, викрадення худоби тощо.

Найчудовішими спорудами *Рамзеса II* (1317–1251 до н.е.) вважають два величні храми в Абу-Симбелі (Нубія), оформлення яких обумовлено ідеєю звеличити могутність фараона усіма можливими способами. Прославляння військових перемог Рамзеса II присвячені рельєфи гіпостилу храму. На східній стіні, по обидві сторони від входу, поміщені традиційні зображення: фараон перед богами приносить у жертву полонених. Скульптурні картини північної стіни оповідають про його боротьбу з хетами, зокрема і про знамениту битву під Кадеше. На стрімкій скелі храму дружини Рамзеса II висічена «шлюбна стела», що відтворює текст документа, розісланого в різні частини Єгипту для його увічнення на стінах споруд. Різьбяреві, який створив текст, не вистачило місця для її повного відтворення, тому висік лише 41 рядок і зупинитися, не завершивши оповіді.

Луксорський храм у Фівах зведений при одному з фараонів, але кожний із державних владик Єгипту вважав своїм обов'язком взяти участь у прикрасі обителі бога Амона-Ра. Храм постійно перебудовувався, іноді руйнувалися навіть цілі зали, щоб на їхньому місці звести нові, ще величніші. Своєрідні ворота до храму утворюють пілони – дві монументальні вежі з похилими стінами, побудовані в XIII ст. до н.е. Перед пілонами стоять величезні 25-метрові обеліски, вкриті ієрогліфічними написами. На пілонах – зображення грандіозного бою, що відбувся між єгиптянами та хетами в XIV ст. до н.е. при Рамзесі II, і напис про битву під Кадеше, що прославляє фараона й могутність його бога-заступника – Амона-Ра.

Риторика Стародавнього Єгипту

У великій пошані перебували тут слово, книга, писемність. У школах переписувачів існувала сувора дисципліна. Привілейоване положення належало писцям, серед яких зустрічалися люди різних прошарків, навіть високі вельможі та сам фараон. Великого поширення набули різні види красномовства.

Морально-етичне красномовство й дидактика

Написи вельмож дають уявлення про існування своєрідного морального кодексу вищих верств єгипетського суспільства. Одним із джерел натхнення для їх авторів була *дидактична література* (грец. *didaktikos* – повчальний), представлена головним чином у вигляді *повчань*, що склали основу морально-етичної риторики. В одному з них говориться:

«О переписувачу, не будь ліним, а то тебе суворо покарають... З книгами в руках, читай уголос і радься з тими, хто знає більше за тебе...».

На папірусі, що зберігається у Британському музеї, записане повчання писця, який переконує свого учня в тому, що твори кращі за будь-які надгробні пам'ятники:

... Імена їхні вимовляють, читаючи ці книги,
Написані, поки вони жили,
І пам'ять про тих, хто написав їх,
Вічна.
Книга краща за рукописний надгробок
І за міцні стіни.
Написане у книзі зводить будинки й піраміди у серцях тих,
Хто повторює імена писців,
Щоб на вустах була істина....

Тематика повчань не завжди змінювалася протягом епох. У них містилися різного роду поради, правила поведінки в суспільстві.

До більш раннього часу відноситься «*Повчання Ахтоя своєму синові Мерика-Ра*», що містить поради про керування державою. Герой затверджує божественне походження влади, призначеної «добрим пастирем», тобто Богом.

Набір правил для правителя, рекомендації монархам та їхнім нащадкам – один із найдавніших пластів дидактичної літератури. Дослідники вважають, що повчання такого типу можна назвати *політичною дидактикою*.

Багато творів містять настанови. У «*Повчанні*» невідомого фараона своєму спадкоємцю написано:

«Наслідуй батьків своїх і предків своїх ... ось промови їхні закріплені в писаннях. Розгорни їх, читай їх, наслідуй їм у знаннях. Стає умільцем [лише] навчений. Не будь злим, гарним є самовладання, встанови [собі]

пам'ятник свій розташуванням до себе [інших]... Будь умільцем у мові, щоб ти був сильний ... сильніша мова за будь-яку зброю».

У «Повчанні Птахомена», що дійшло від часів Давнього царства, сказано:

«Якщо ти наблизений царя, що засідає в раді пана владики свого, будь обачним і мовчи... Говори лише після того, як ти усвідомив, що ти розумієш суть справи. Це умілець – говорить у раді. Важче розумна мова, ніж будь-яка робота...»; «Якщо ти начальник, який віддає розпорядження багатьом людям, прагни до всякого добра, щоб у розпорядженнях твоїх не було зла. Велика справедливість, стійким є все відмінне».

Так досвідчений батько застерігає сина від жорстокості та порушення законів. «Повчання...» містить правила життєвої мудрості, правила поведінки та гарного тону, автор утішає бідняка тим, що «бог піднімає знатну людину», рекомендує набратися смиренності тощо.

Правила життєвої мудрості й правила поведінки зустрічаються й у «повчаннях» мудреців Іпувера та Ноферреха. Також тут описується в алегоричній формі повстання рабів, що відбулося наприкінці Середнього Царства.

Релігійне красномовство

Велике значення надавалося релігійному красномовству, приклади якого знаходяться в «Текстах пірамід», «Книзі Мертвих», численних табличках.

Величезна «Книга Мертвих» мала магічно-заклинальний характер. Основу тексту становила чиста риторика, що мала на меті переконати володаря потойбічного світу в правоті промовця. На погребальному папірусі цариці Макара записано:

«Я приходжу до тебе, пане Осірісе, з чистими руками. Я була справедлива у всіх моїх справах, не грішила проти фараона і не зробила нічого, в чому люди могли б звинуватити мене! Дивися, я непорочна, о, прийми мене!»

Безліч творів релігійної літератури написані в жанрах *заклинання*, релігійних *гімнів* і *славослов'я*, *магічних текстів*, пов'язаних із заупокійним ритуалом.

Найбільш яскравими зразками релігійної поезії є гімни богам, які входили до різних збірників. Ще в «Текстах пірамід»

записані гімни Ра, Осірісу. Хеті став автором «Гімну Нілу», який вважався божеством і якого почитали під ім'ям Хаті. Але не Хаті, не бог оспівується та прославляється в ньому, а саме ріка, «що приносить їжу..., творить прекрасне»:

Слава тобі, Хаті!
Ти прийшов у цю землю,
З'явився, щоб оживити Єгипет...

Гімни Атону є найвищим досягнення релігійної поезії Стародавнього Єгипту:

Яскраво сяєш на обрії ранком,
Сходиш ти в промінні Атона, сяйво денне.
І тане темрява нічна під покровом палаючих рук.
Радіють два Єгипти: і жаркий південь, і північ.
І на ноги зводяться, пробудившись від сну, люди.
Обмивши себе водою і взявши свій одяг,
Подяку тобі складають, коли ти сходиш...

Для посилення магічного ефекту єгиптяни вдавалися до характерних для ритуальної поезії літературних прийомів – *алітерації, паралелізму, гри слів*.

«Тексти пірамід» вирізняла художня експресія, сила й наочність образів, що особливо помітно в текстах гімнів. Ось як оспівується богиня неба Нут:

Могутнє серце твоє...
О велика, що стала небом...
Наповнюєш ти кожне місце своєю красою,
Земля вся лежить перед тобою – ти охопила її.
Охопила ти й землю, і всі речі своїми руками,
І могутня ти над богами,
Душі їхні – твої, і спадщина їхня – твоя,
Жертви їхні – твої, і майно їхнє все – твоє.

У гімні богу Осірісу, вирізаному на надгробній плиті¹, оспівується божество, культ якого поширився в епоху Середнього царства: Осіріс став у єгипетському суспільстві чимось на зразок «володаря дум». Досить було навіть скромного надгробка у вигляді плити з написаними на ній священними формулами і згадкою про Осіріса, щоб забезпечити вічне життя

¹ Зберігається в Паризькій Національній бібліотеці.

в потойбічному світі. На стінах гробниць містяться також суперечки про життя і смерть:

Я чув слова Інхотепа й Джедефхора,
Слова, які всі повторюють.
А що з їхніми гробницями?
Стіни розвалилися...
Ніхто ще не приходив звідти,
Щоб розказати, що там,
Щоб повідати, чого їм треба...
Йди слідом за бажанням серця,
Доки ти існуєш.
Надуши свою голову міррою,
Одягнись у найкращі тканини...
Роби справи свої на землі...

Політичне й судове красномовство

Поряд із релігійним велике значення мало політичне та судове красномовство. Зокрема *гімни*, присвячені фараонам.

Цей жанр має й історичну цінність. Найбільш характерний у жанровому відношенні текст епохи Середнього царства – «*Гімн Сенусерту III*», у якому прославляється цар як переможець ворогів і захисник своїх володінь.

Яскравим зразком простоти й діловитості мови є *звертання* Рамзеса III до своїх каменярів:

«Для вас наповню я комори усім, що потрібно: їжею, м'ясом, солодким тістом, сандаліями, <...> дам я вам одягу на цілий рік, аби ноги ваші твердо стояли на землі щодня і щоб ніхто з вас не зітхав уві сні через нужду <...> Для вас рухаються веслові човни з Верхнього Єгипту до Нижнього, з Нижнього Єгипту до Верхнього з ячменем, зерном, пшеницею, сіллю, бобами в необмеженій кількості...».

Пишної та урочистої риторики сповнений договір про збереження миру між Рамзесом II і хеттським царем Хаттусілісом:

«Що ж до цих слів [договору] правителя хетів з Рамзесом-Меріамоном, великим володарем [Єгипту], накресленій на цій табличці зі срібла. Що ж до цих слів – тисяча богів і богинь країни хетів разом з богами і богинями Єгипту – вони ... свідки [цих слів]».

Картини сучасності (повстання бідняків, руйнації) зустрічаються в гірких висловах часів пізнього Єгипту: люди

стали схожими на «чорних ібісів»; новонароджених дітей вельмож кидають головою об стіни, залишають у пустелі.

Прикладом *судового красномовства* є «*Повість про красномовного поселянина*» – йдеться про те, як селянин не лише переконав володаря, що його скривдив грабіжник, а й змусив кривдника віддати йому все майно. Володар, щоб насолодитися красномовством селянина, а ще й потішити фараона, змусив його дев'ять разів розповісти свою історію й записав її на папірус.

Зародження реклами

У Стародавньому Єгипті при розкопках знайдені докази існування *рекламних текстів*.

Реклама – будь-яке публічне повідомлення, спрямоване на те, щоб сприяти продажу, покупці або оренді товару, поширювати будь-яку ідею чи погляди, аби досягати певного ефекту, бажаного для рекламодавців. Для нього виділяється площа чи ефірний час за оплату чи з іншої подібної причини.

Так, у 3320 до н. е. торгівці слоновою кісткою закликали покупців:

«Дешевий, дуже дешевий у цьому році благородний ріг велетнів пралісів Ехекто. Ідть до мене, жителі Мемфісу, подивіться, помилуйтеся та купіть».

Жанрове розмаїття давньоєгипетських творів

Єгипетська цивілізація не залишила жодного імені поета. Письмові пам'ятки IV ст. н. е. відрізняються багатим жанровим розмаїттям – суттєве значення мають вже згадувані *гімни богам, повчання, філософські твори* («Пісня арфіста», «Бесіда розчарованого зі своєю душею») та ін.

Відомий твір «*Бесіда розчарованого зі своєю душею*» (XXIII – XXII ст. до н. е.) сповнений як філософського змісту, так і соціально-політичних мотивів:

Кому відкритися мені сьогодні?
Жорстокі серця,
На чуже націлюється кожен...
Кому відкритися мені сьогодні?
Зло заповонило землю,
Нема йому кінця та краю...

Коли політична міць Єгипту слабшає і держава втрачає не лише свої володіння, а взагалі свій авторитет у Передній Азії (XI ст.), з'являються *аннали*, *подорожні нотатки* тощо. Збереглися відомості про аннали фараона Тутмоса III, військового писця Чаніні тощо.

Аннали (лат. *annus* – рік) – записи історичних подій за роками у певних народів (єгиптян, асирійців, китайців, персів, давніх римлян); літопис, хроніка.

Записки про подорожі єгиптян до далекого загадкового Пунту (знаходиться на території сучасного Сомалі) започатковують жанр *подорожнього нарису*.

Нарис – оповідний художньо-публіцистичний твір про дійсні факти, події, конкретних людей, які зображені автором на матеріалі власних спостережень. Головні ознака жанру – точна відповідність факту.

Певною мірою можна віднести до цього жанру «*Розповідь єгиптянина Сінухета*». Будучи придворним фараона Аменемхета I, супроводжував царевича Синусерта під час військового походу. Дізнавшись про смерть фараона й побоюючись смуту, Сінухет попрямував через пустелю до Азії, змагаючи від спраги та голоду. Його врятувало кочове плем'я азіатів. Зрештою Сінухет навіть став вождем одного з племен. Звістка про доброзичливе ставлення Сінухета до єгиптян дійшла до нового фараона і той запросив його повернутися на батьківщину.

Викликає цікавість твір про мирний похід – «*Подорож Уну-Амона*», посланого в Сирію, коли у Фівах правив первосвященик Амона – Херихор, що захопив згодом верховну владу.

Події величезної важливості у житті Єгипту описують *політичні памфлети* Середнього царства – «*Речення Інусера*», «*Пророцтво Неферті*» і «*Бесіда жерця Анху зі своїм серцем*».

Памфлет (грец. *pan* – все; *phlego* – палю) – жанр публіцистики, для якого характерне різке, нищівне викриття певного політичного явища чи особи.

Єгиптяни певною мірою започаткували й жанр *біографії*.

Біографія – (грец. *bios* – життя, *grapho* – пишу) – опис чийогось життя й діяльності; життєпис.

Численні написи, що залишилися від епохи Давнього царства, – це перш за все біографії вельмож і номархів, що розповідають про воєнні походи, торгові експедиції, розробку корисних копалин за межами країни. У храмі Саху-Ра зображені судна, що доставляли в Єгипет полонених – азіатів та лівійців.

У Стародавньому Єгипті певною мірою започатковано й жанр *панегірика*.

Панегірик (гр. *panegyrikos logos* – урочиста промова) – похвальна публічна промова, поетичний жанр, найхарактернішою ознакою якого є похвала та уславлення визначної події чи подвигів видатної людини.

Своїм героям вони надавали ідеальних рис і уславлювали фізичну й моральну красу. Так, у «*Поемі Пентари*» вміщено розповідь про фараона Рамзеса II. Його любить бог Амон. Рамзес хоробрий, мужньо б'ється з ворогами, перемагає їх. Він справжній герой, рятівник країни і народу.

Значне поширення мав жанр *автобіографії*. Основний пафос твору – прославляння нової династії. Так, уже згадувана нами «*Розповідь Синухета*» написана у формі автобіографії на стінах однієї з гробниць.

Особливо змістовні автобіографії дійшли до нас від часу V та VI династій (бл. сер. XXVI – сер. XXIII ст. до н. е.). Цікавий напис залишив на стінах своєї гробниці знаменитий Хархуф, правитель південної області Єгипту – Елефантини. Сповнений гордості, «начальник земель південних» розповідає про вчинені ним за наказом своїх владик походах за межі Єгипту. Вдалим виявився останній похід, результати якого привели в захват царя Пепі II. У написі відтворюється справжній текст його *листа* Хархуфу, в якому юний фараон у відповідь на донесення вірного слуги обіцяє йому нечувані милості, якщо той доставить до двору цілим і неушкодженим рідкісний дар – пігмея. У листі живо передані почуття царственої дитини: радість, інтерес до незвичайного і звичка карати.

Автобіографія Уні, старшого сучасника Хархуфа, накреслена на плиті в його гробниці у місті Абідосі². Уні, не займаючи високих посад, виконував різноманітні й важкі доручення трьох

² Автобіографія Уні зберігається у Каїрському музеї.

фараонів, яким служив. Трапилося йому очолювати військо, послане царем Пепі II до північно-східних кордонів країни проти азіатів. Ось як описує Уні результати свого походу:

Повернулося це військо благополучно,
розтоптавши країни мешканців пісків.
Повернулося це військо благополучно,
зруйнувавши зміцнення її.
Повернулося це військо благополучно,
зрубавши фігове дерево і виноградні лози.
Повернулося це військо благополучно,
спаливши всі палаци правителів її...
Похвалив мене його величність за це більше всіх.

У давньоєгипетських історичних автобіографіях можна побачити зразки *мемуарної літератури*.

Мемуари (франц. *memoires – спогади*) – літературний твір у формі записок, написаний від першої особи – учасника або свідка відображених у ньому подій.

Так, у написах Хархуфа читаємо:

«Мене любить батько мій, хвалить матір моя, люблять брати мої. Я давав хліб голодному й одіяння голому <...> Я говорив гарне і повторював бажане. Я ніколи не сказав нічого поганого про якогось із властителів, бо я хотів, щоб було добре мені в бога великого. Ніколи я не розбирав справи двох братів <...> так, щоб позбавити сина власності його батька».

Жрець Шеші проголошує:

«Я творив істину заради її владки, я задовольняв його тим, що він бажає; я говорив істину, я зробив правильно, я говорив гарне і повторював хороше <...>. Я рятував нещасного від сильнішого, ніж він».

Аналогічні вислови з стереотипною фразеологією знаходимо в автобіографіях інших вельмож.

Єгиптянам були відомі *театральні вистави*, причому не лише у формі *містерії*, а й у формі *світської драми*.

Не завжди можна з точністю визначити приналежність того чи іншого твору до визначеного жанру. Так, жанр «повчання» тісно пов'язаний із політичними памфлетами, «висловами», а вступи до них іноді нагадують обрамлення деяких казок. У повчаннях зустрічаються й риси автобіографічних повістей, а в

автобіографічній повісті можна зустріти гімн, наприклад, у творі «Пригоди Синухета».

Прагазети Стародавнього Єгипту

У Стародавньому Єгипті, ймовірно, існували *хроніки* та навіть *газети*. Геродот писав про існування *Палацового журналу*, де йшлося про міські скандали і нічні оргії фараона Амазіда. Цей журнал вів писар з палацу фараона на прохання міських банкірів з метою підбурити народ проти влади фараона. Також Геродот згадував про існування якоїсь *сатиричної газети*, спрямованої проти фараонів. Дослідник *П. Федченко* пише: «Якщо з довірою поставитись до версії Геродота, то можна припустити думку навіть про те, що існували якісь засоби розповсюдження рукописного журналу або канали, через які могла ознайомитися з його змістом бодай вузька, зацікавлена частина жителів фараонської столиці».

У Луврській колекції папірусів знайдено документ 1750 р. до н. е., у якому міністр Рахмара коментує кілька статей із якогось офіційного органу. Статті стосувалися деяких дій уряду Єгипту. На підставі таких документів історик преси *Фернан Міттон* висловив думку про існування газети в Єгипті: «У єгиптян були не лише урядові, а й опозиційні газети, про це свідчить знаменитий туринський папірус, що містить виступ проти фараона Рамзеса III».

Таким чином, у єгипетській пражурналістиці існував синкретизм пражурналістських явищ і взаємопроникнення жанрів. Серед журналістських жанрів, що беруть початок у Стародавньому Єгипті – біографія, автобіографія, панегірик, мемуари, подорожній нарис тощо.

Запитання. Завдання

1. Яких богів можна вважати покровителями журналістики Стародавнього Єгипту?
2. У чому синкретизм пражурналістських явищ Єгипту?
3. Чому в пражурналістиці Стародавнього Єгипту так багато місця займає тема уславлення писців?
4. Який із видів риторики, на вашу думку, займає головне місце?
5. Які з жанрів журналістики започатковані в Давньому Єгипті?

6. Які теми піднімають численні «повчання»??
7. Складіть своєрідний «гімн» на честь «верховного» бога журналістики.
8. Складіть від імені Геродота, який подорожував Єгиптом, розповідь про цю країну, її звичаї та засоби масової інформації.

2.2. Месопотамія

Центр розвитку давнішої цивілізації, що виникла в кінці IV тис. до н. е. у межиріччі Тигру та Євфрату, знаходився у Вавилонії, північна частина якої мала назву Аккад, а південна – Шумер, де й виникли перші поселення, які поступово зайняли всю територію Месопотамії (Дворіччя). Шумери заснували перші у Дворіччі міста-держави. З часом на місці їхньої цивілізації утворилася цивілізація синтетичного типу (Вавилон і Ассирія).

Вавилон декілька разів руйнувався і знову досягав розквіту. Краший його час – період царювання Хаммурапі (1792–1750 до н. е.) і Навуходоносора II (604–561 до н. е.). У 538 р. місто знищене й увійшло до складу Персії.

Шумеро-вавилонські міфологічні покровителі пражурналістики

Міфологія Дворіччя включала міфології держав Аккаду, Ассирії, Вавилонії, Шумеру, Еламу. У кожному місті були власні цикли міфів, свої божества та герої. У шумерів до кінця III тис. не існувало єдиного пантеону, хоча й було декілька загальношумерських божеств: *Енліль*, «володар повітря», «цар богів і людей»; *Енкі*, володар підземних прісних вод і світового океану (пізніше й божество мудрості); *Ан*, бог неба; *Інанна*, богиня війни і кохання, інші.

За аккадським розумінням, існували *таблиці доль*, які визначали рух світу й подій у ньому. Володіння цими таблицями забезпечувало світову владу. За текстом космогонічної поеми-епосу «*Енума еліш*» (поч. X ст. до н. е.) ними спочатку володіла *Тіамат* (світовий океан-хаос, із якого виникло все), потім чудовисько *Кінгу* і, нарешті, верховний бог Межиріччя *Мардук*). Писець таблиць доль – син Мардука *Набу* – також вважався

їхнім володарем. Таблиці писали й у підземному світі (писець – богиня *Белетцери*).

Покровителем пражурналістських явищ можна вважати *Набу* (аккад. – джерело, ключ) – бога мудрості, грамотності, письменницького мистецтва, писарів і каліграфів. На його честь збудований храм – *Езида* («Будинок вічності»). Набу вважався переписувачем Мардука й писав для нього таблиці доль, завдяки чому користувався великим впливом. Його символ – палички для письма.

Певною мірою покровителями пражурналістики можна вважати богів *Енкі*, *Нісабу*, *Нінгіриму* та ін.

Верховне божество *Енкі* – бог мудрості, розпорядник людських доль та їхній помічник. Він навчає людей усьому, а також ремеслам і мистецтву. *Нісаба* (шум. господиня ячмінного раціону) – у шумерів богиня ячменю та обліку зерна, у вавилонський час і пізніше – лише богиня шкіл і грамотності. *Нінгірима* (шум. господиня водного джерела) – богиня заклинань, хранителька магічних формул. *Іутаран* – богиня правосуддя й дипломатії.

Винахід писемності

Шумери вже в III тис. до н. е. створили державу, винайшли землеробство, спорудили великі міста, у них – монументальні суспільні будинки тощо.

Серед різноманітних досягнень цивілізації, приписуваних шумерам, найбільш значним є *винахід писемності*. З вогкої глини, що буквально лежала під ногами, вони ліпили табличку, на якій креслили знаки, що згодом набули характеру клинопису. Більшість текстів – господарчі документи, інвентарні описи, записи надходжень і витрат зерна, худоби, різних предметів, виготовлених ремісниками.

В епоху Середньовавилонського царства клинопис став міжнародним дипломатичним письмом на Близькому Сході, його використовували навіть єгипетські чиновники. Тому месопотамський клинопис іноді образно називають «латиницею Стародавнього Сходу».

Шумери першими в історії знайшли спосіб записувати мову. Вони створили складове письмо. Щоб навчити писати, були

відкриті школи, які називали *едуба* (шум. – будинок табличок). Там навчали математиці, медицині, кресленню, ботаніці, географії, музиці й співам. Шумери говорили про свою школу: «До неї входять із заплющеними очима, а виходять із неї з розплющеними очима».

Синкретизм пражурналістики шумерів

Велике значення надавалося у шумерів силі усного слова, з'явилися різні види красномовства. Важко відокремити усні й письмові пражурналістські явища, вони також існують у синкретичній формі. Відомо понад 150 пам'яток шумерської літератури, серед яких збереглося багато таких, що можуть бути віднесені до пражурналістських явищ: *аннали*, *царські написи*, *гімни*, *молитви*, *повчання*, *плачі* тощо.

Політичне і судове красномовство

Політичне красномовство Шумеру закарбувалося, насамперед, у царських історичних *написах*, які є одними з найдавніших шумерських текстів. Частіше всього написи пов'язані з будівництвом храму або військовими походами і являли собою лаконічне речення, побудоване за однією зі схем: «Такому-то богу такий-то споруду побудував такий-то»; «Коли такий-то переміг такого-то, то оцю споруду він побудував» (написи царів міст Ура, Лагаша, Умми та ін.). Пізніше розміри написів збільшуються, виникають деталі: чому побудував (чи зруйнував) храм, який вигляд мала споруда, що являли собою вороги тощо.

У написах простежується неймовірна жорстокість правителів. Так, про одного з них сказано, що він 5700 воїнів вивів із шумерських міст і стратив. Відомий пізній напис царя Гудеа про його пророчий сон, де говориться, що божество велить правителю побудувати храм. Опис божества зроблено суто риторичними прийомами, але інколи вони переростають у справжню поезію:

«Великий він, як небо, як земля, великий ... буря внизу біля його ніг, справа і зліва леви лежать».

Того часу існували різноманітні *сказання*, які втілювали настрої будівників тих храмів:

На берег річки він народ жене,
Вдень і вночі він стіни мурує;
Сльози каміння начисто відмивають,
Вдень і вночі він стіни мурує;
Піт камені добіла відмиває.

Шумери мали також царські *списки й хроніки*, зафіксувавши в них як легендарних, так і реальних властителів («до потопу» та «після потопу»).

У шумерів творилося судочинство, тому існувало *судове красномовство*: судових справ, пов'язаних з прагненням раба вийти на волю, було дуже багато; після смерті рабовласника раби подавали позов, доводячи, що вони не можуть перебувати у рабстві у спадкоємців, а ті ретельно доводили протилежне, широко використовуючи сімейні архіви, що зберігалися в кожному домі з максимальною повнотою.

На шумерських *табличках* можна прочитати про драматичні ситуації, коли судилися з приводу вбивства, розлучення, потреби утримувати старих батьків, володіння садом тощо.

Релігійне красномовство

Особливе місце посідали в шумерській літературі релігійні *міфи, гімни та плачі*, у яких відбилися найдавніші уявлення про створення світу, спілкування людей з богами, великий потоп тощо. Це переважно поезія, але риторичне начало тут вимальовується також цілком виразно.

В *«Історії святилища Туммаль»* перелічуються імена правителів різних міст, що будували і перебудовували храм Туммаль. Серед відомих імен згадується й цар Урука *Гільгамеш*, який став героєм шумерського, а згодом і вавилонського епосу.

В епосі про Гільгамеша головний герой говорить:

Уту, слово тобі скажу, до мого слова слух прихили!
Про свої задуми мовлю, до надій моїх слух зверни!
Люди вмирають у місті, сумує серце!
Люди відходять, і серце в тузі!
Через мур міський похилився я,
Трупи в річці побачив я,
Чи не так само і я відійду?
Воістину так, воістину так!
Найвищий з людей не досягне небес,
Найбільший з людей не вкриє землі,

Ворожіння на цеглі не віщує життя!
В гори піду, здобуду славу!
Серед славних імен себе прославлю,
Де імен не славлять – богів прославлю!

У творі піднімаються й соціально-філософські питання:

Люта смерть не щадить людини:
Чи навіки муруємо ми оселі?
Чи навіки ставимо ми печаті?
Чи навіки брати спадщину ділять?
Чи навіки ненависть займається в людях?
... Зору, що стерпів би зори Сонця,
Зроду-віку ще не бувало:
Бранець і мертвий між собою подібні –
Чи не смерті образ вони являють?
Чи людина – володар?...

Морально-етичне красномовство

Крім власне релігійних текстів, існувала дидактика, яка з часом трансформувалася у *філософські діалоги, байки*.

Діалог (грец. *dialogos*) – літературний твір у формі розмови; обмін думками (переважно на громадсько-політичні теми); переговори.

Шумери високо піднесли професію писця, якого вважали носієм мудрості. Жанр *повчання* зустрічаємо у розмові батька з сином:

... Такої майстерної роботи, як справа писця, яку я обрав,
Не можуть назвати ... Якщо не вмієш співати,
До середини пісні, як до морського берега,
Не добредеш! Так і справа писаря!
Ти не думаєш про справу мою,
Вже не кажу про справу батька мого!
... [Син] та успадковує [справу] батька!
[А не те] ні пошани йому, ні привіту!

Існували й прислів'я на цю тему: «Писець, який не уміє писати по-шумерськи, хіба це писець?».

У VII–VI ст. до н. е. вже арамейською мовою вавилонці склали дидактичну збірку афоризмів «*Повчання Ахікара*». Сюжетною канвою твору є розповідь про довірливого вельможу Ахікара, який ледь не став жертвою підступності свого приймака. Коли ж юнака викрили й віддали до рук Ахікара, дядько не захотів його карати, а вирішив навчити. Ось кілька

прикладів життєвих мудростей Ахікара: «Розмовляй спокійно, не підвищуй голосу, адже коли б можна було побудувати дім криком, то й осел щодня зводив би по два будинки»; «Не будь занадто солодким, щоб тебе не проковтнули, не будь занадто гірким, щоб тебе не виплюнули».

Багато поколінь писців вели не лише господарські записи, а й старанно записували *молитви, сентенції, афоризми, пісні, казки, байки, анекдоти* тощо.

Сентенція (лат. *sententia* – думка, судження) – вислів повчального характеру, коротке напучення.

Серед шумерських сентенцій зустрічаються й соціально значущі:

«Ти йдеш – завойовуєш землю ворога, ворог приходить – завойовує твою землю»; «Ще не спіймав лисицю, а вже готує для неї нашійник».

У творі «*Людина та її особистий бог*» показана рефлексія людини, незадоволеної існуючою світобудовою:

«Я – мудрець, чому ж я мушу мати справу з невігласами-молодиками? Я – той, хто знає, чому ж мене зараховують до невігласів? Їжі навколо тьма, а моя їжа – голод».

Після захоплення Шумеру Аккадом (південними семітськими племенами), шумерські традиції письменства були перейняті новою спільнотою.

Пражурналістика Аккаду

Серед *усних форм* пражурналістики Аккаду (ассирійсько-вавилонський) особливе місце належить інформуванню через *гінців*, передачу листів через кур'єрів. Про таких гінців є інформація з приводу великого походу Семираміди до Індії та приготування до нього

Письмові пражурналістські явища Аккаду виникають на шумерському ґрунті спершу як тексти ділових документів, але згодом перетворюється на багату словесність, зі складною жанровою системою та глибоким ідейно-філософським змістом. Хоча Вавилонія стала спадкоємицею Шумеру, однак вавилоняни, особливо з розвитком можливостей власної (арамейської) мови, енергійно поривали з архаїкою шумерських текстів, насичених одноманітними повторами. Вавилонські

тексти відзначаються лаконізмом, стилістичною різноманітністю, чіткими описами, великою кількістю тропів.

У I пол. VII ст. Ассирія досягла апогею своєї могутності. Єгипет підкорений, Лідія принижена, Елам розгромлений. 43-річне правління *Ашшурбаніпала* (669–626 до н. е.) – період розквіту мистецтва й літератури. В одному з написів він з гордістю повідомляє, що «його вухо відкрите для знання» і що він учився тлумачити мову зірок та осягати множення і поділ. Одна з табличок його бібліотеки свідчить:

«Відрадою для мене було повторювати на пам'ять чудові твори на темній шумерській і на важкій для запам'ятовування акадській».

В Ассирії існували найдавніші у світі *бібліотеки*, одну з яких заснував у Ніневії *Ашшурбаніпал*, іншу – *Тіглатпаласар I* в Ашшурі.

Найбагатшою та найкраще впорядкованою була ніневійська бібліотека – понад 25 тис. глиняних «книг» із усіх тодішніх галузей знань. У бібліотеці, яка водночас слугувала державним архівом, зберігалися важливі історичні свідчення, політичні трактати, укази, царське листування, податкові списки, донесення воєначальників і царських намісників, купчі, контракти, договори тощо. Бібліотека містила багато поетичних, наукових, релігійних творів, а також праць з лексикографії та граматики. Ашшурбаніпал наказав укомплектовувати бібліотеку копіями найбільш цінних книг. Виготовляли їх писці, які потім звіряли переписаний текст із оригіналом, щоб виправити можливі помилки. Ніневійські бібліотекарі систематизували книжковий фонд, навіть придумали для книг спеціальний шифр та нумерацію сторінок, без чого відшукати потрібний текст серед тисячі зовні однакових було б надзвичайно важко.

Ассирійці винайшли також спосіб тиражування потрібних текстів. Для цього виготовляли з випаленої глини штампи з випуклим дзеркальним шрифтом, з допомогою яких потім робили відбитки на мокрій глині.

Судова риторика

Особливо відзначилися вавилоняни у сфері судової риторики, найвидатнішою пам'яткою якої вважають *закони Хаммурані*.

Розумний, хитрий і мудрий, *Хаммурапі* (1792–1750 до н. е.), зумів за 40 років свого царювання завоювати й покорити всі землі Месопотамії. Для управління державою йому знадобилися не лише вірні слуги, а й написані закони, наприкінці їх текстів Хаммурапі закликає свій народ:

«Нехай він змусить прочитати мною написаний пам'ятник, і нехай він почує мої дорогоцінні слова, а мій пам'ятник нехай покаже йому його славу. Нехай він побачить своє рішення, нехай заспокоїть своє серце і нехай сильно скаже: «Хаммурапі, владику, що для людей як рідний батько, справедливо керував країною!»

Закони Хаммурапі стосувалися усіх сторін життя людей. Цар багатослівно доводить необхідність обороняти сироту і вдовицю перед сильними світу цього. Розгляд численних випадків судочинства яскраво змальовує картину тодішнього життя, а закони зводяться до ідеї «око за око, зуб за зуб»:

«Якщо лікар виправить людині зламану кістку або вилікує уражений м'яз, пацієнт повинен заплатити йому п'ять шекелів срібла»; «Якщо лікар зробить пацієнтові великий розріз бронзовим ланцетом і той помре або якщо лікар розітне пацієнтові брову і той осліпне, лікареві слід відтяти руку».

Цар видав закони і звелів висікти їх на великому кам'яному стовпі. А на вершині стовпа звелів зобразити самого себе, коли він отримував ці закони із рук верховного вавилонського божества. Спочатку стелу з законами установили в одному з міст Вавилонії таким чином, щоб її могли бачити всі й кожен грамотний міг би її прочитати, щоб довідатися про свої права. Еламський цар, що зробив успішний похід у Вавилонію, перевіз стелу в Сузи і стер частину тексту для того, щоб вирізати напис на свою честь. Однак цього не було зроблено³.

Згодом така модель запанує на всьому Сході, навіть проникне до Біблії – у сферу так званих приписів, людського (тобто юридичного) права.

Політична риторика

За панування в Месопотамії асирійців певною мірою розвивається й *політичне красномовство*, представлене

³ Зараз стовп знаходиться у паризькому музеї Лувр.

царськими *анналами*. Найкращі з них належали Саргону II, Сінаххерібу та Ашшурбаніпалу.

Втіленням політичного красномовства слугували численні тексти, покликані возвеличити особистість царя-самодержця. Згодом воно переросло у різноманітні міркування щодо політики, права, військової справи. Щоправда, політичне красномовство Ассиро-Вавилонії зводилося переважно до уславлення царів, які хизувалися числом людських жертв – наприклад, *напис* царя *Ашшурбаніпала*:

Я відрубав голову Теуммана, царя їхнього,
Бунтівника, що замислив лихе.
Без рахунку воїнів його погубив я.
В руки живцем захопив бійців його і
Тілами їхніми, мов колючкою та бур'яном,
Я заповнив околиці Суз.

Правитель Аккаду *Саргон I* підкорив своєму впливу деякі міста і створив одну державу, деспотичну монархію. Зберігся текст, який певним чином можна назвати *автобіографічним*:

«Я, Саргон, могутній цар Аккада. Мати моя – жриця, батька я не відав.
Брат мого батька в горах живе. Град мій – Асупірану, що лежить на березі Євфрату. Понесла мене мати моя, родила мене Етайне. В очеретяну шухляду поклала, вхід мій смолою закрила. Кинула в ріку, що мене не затопила. Понесла ріка, принесла мене до Аккі, водолія. Аккі, водолій, багром мене підняв, мене садівником зробив. Коли я був садівником, Іштар мене полюбила, і п'ятдесят п'ять років я був на царстві».

Згодом у Вавилоні традиція царського напису занепадає: тут панувало жрецтво, яке не прагнуло занадто підносити авторитет царської влади. Проте релігійне красномовство тут часто набуває рис *панегірика* богам, однотипного уславленню царя. Хоча їхні молитви й багаті на поетичні прийоми, все ж таки в них переважають елементи красномовства – наприклад, у заклинаній молитві до Іштар, володарки неба:

Тобі – моління моє, володарів володарко, богинь богине!
Іштар, ти царюєш повновладно, ти заступниця людська!
Ірніні, володарко обрядів, ти найбільша поміж Ігігів!
Ти могутня, ти державна, ім'я твоє – над усіма!
Ти світоч землі і неба, ти несхитна дочка бога Сіна!
Ти вкладаєш у руки зброю, ти скликаєш на битву!

Ти пожинаєш все суще, мов колосся, тебе вінчано тіарою влади!

Наведений уривок містить лише два поетичних образи, а все інше – із царини риторики. Перед нами – *теургія*, «зв'язування волі» божества шляхом риторичної похвали, що прирівнювалася до жертвоприношення.

Особливий інтерес породжує пізньовавилонська *філософська дидактика* – «Напучення» [Сінахерібу], «Повість про невинного страждальця», т. зв. «Вавилонська теодицея» (тобто «захист богів»), «Розмова пана і раба» тощо. У цих творах ораторський монолог сполучається інколи з діалогом, у якому представлені різноманітні точки зору. Серед дослідників побутує думка, що саме ці твори стали одним із джерел біблійних Екклесіаста та Книги Іова, які згодом помітно вплинули на розвиток і особливості європейської риторики.

Побутове красномовство

Очевидно, що й побутове красномовство було поширене серед вавилонян досить широко – свідчення тому «Розмова пана зі своїм рабом», зразок невимушеної віршованої *елоквенції*.

У творі відбилися відносини між різними соціальними верствами: психологія вередування аристократа, що стомився як від розваг, так і непевності життя:

«Рабе, корися мені!» – «Так, о мій пане, так!»
«Ну, поспішай! Колісницю готуй! До палацу я їду!»
«Поспішай, о мій пане, скоріш – на тебе чекає успіх!»
«Ні, рабе, ні! Я не піду до палацу!»
«Не треба, мій пане, не треба!»
Може, що цар відправить далеко тебе,
В путь-дорогу незнану примусить тебе вирушати,
Денно і ношно страждання на шлях тобі ляжуть!»

Прагазети Аккаду

Великі держави Аккаду потребували обміну інформацією, що міг забезпечити перш за все розвиток преси.

Серед величезної кількості глиняних дощечок ніневійської бібліотеки Ашшурбаніпала знайдено декілька сотень таких, що вміщували інформацію провінційних чиновників двору або повідомлення із столиці. Певною мірою їх можна назвати

прагазетами. Цікаво, що деякі з них спочатку писалися на папірусі, а пізніше – видавлювалися на глині.

Також існують свідчення про попередників преси у Вавилоні. Історик *Йосип Флавій* згадував про те, що нібито користувався якимись *вавилонськими хроніками* зі щоденними записами про місцеві події.

Таким чином, пражурналістика Месопотамії представлена перш за все судовим, політичним, релігійним та морально-етичним красномовством народів Шумеру й Аккаду.

Запитання. Завдання.

1. Розкажіть про шумеро-вавилонські міфологічні витоки пражурналістики Месопотамії.
2. Які пражурналістські явища знайшли більше поширення в шумерів?
3. Який із видів красномовства займає провідне місце в пражурналістиці Месопотамії?
4. Перекладіть українською уривок із «Плачу про загибель міста Ура» і визначте головні художні прийоми.

Тогда добрый ветер из страны изгнали: народ плачет. В его стенах наделали щелей: народ рыдает!

...На площадях, где праздновали государственные праздники, лежат горы мертвых. Кровь льется на землю, как бронза и олово в плавильную печь....

Кто осмелился сопротивляться, того убили оружием. Кто спасся бегством, того смела буря. И сильный, и немощный погибли в Уре все как один... Молодых мужчин и женщин связали веревками, сыновей и слуг Ура взяли в неволю.

... Погиб государственный союз – народ плачет. Государственный совет поглотило болото – народ плачет. Свою жизнь покинула мать, сына разлучили с отцом – народ рыдает!

Из его родных городов изгнали народ черноголовых!...

5. Знайдіть українські відповідники шумерським приказкам:
 - Не відрубуй голову тому, у кого вона вже відрубана;
 - Той, у кого багато срібла, може бути щасливим, той, у кого багато ячменю, може відчувати себе щасливим, але той, у кого немає нічого, спить спокійно;
 - Ухилився від скаженого бика, так забодала скажена корова.
6. Напишіть журналістський твір на тему: «Писець, який не уміє писати по-шумерськи, хіба він – писець?» (Шумерська приказка).

2.3. Стародавній Китай

Китайська цивілізація – одна з найстаріших у світі. Її вік становить близько 5 тис. років, при цьому наявні письмові джерела покривають період приблизно 3,5 тис. років. Здавна Китай називали «Піднебесною». Тривалий час він розвивався ізольовано від інших народів, символом чого стала Велика Китайська стіна. У порівнянні з більш відсталими сусідами-кочівниками у Китаї існувала система адміністративного управління, яка постійно удосконалювалася, економіка держави ґрунтувалася на розвиненому землеробстві. Ще більше зміцнило китайську цивілізацію введення конфуціанства як державної ідеології у I ст. до н.е. та єдиної системи письма у II ст. до н. е.

Міфологічні покровителі пражурналістики

Китайська міфологія відрізняється неоднорідністю, фрагментарністю, є сукупністю древньокитайської, даоської, буддійської та пізньої народної міфологічних систем. Вона стала частиною традиційної історії Китаю, тому часто древні міфи важко відокремити від історичних нашарувань. Китайська міфологія приділяє більше уваги людським відносинам, а не походженню світу. Героями виступають правителі, чиновники. Божества визначалися словом *ді* (імператор).

У китайській міфології немає жодного бога чи божества, пов'язаного з мистецтвом слова, але деяких із них можна назвати покровителями пражурналістських явищ. Так, заступником чиновників вважали бога війни *Гуанді*, прототипом якого був воєначальник *Гуань Юй* (III ст.) – прославився неймовірною доблестю й вірністю своєму правителю.

Юйді (нефритовий державець) – верховний владика, якому покоряється всесвіт, усі боги й духи. Його уявляли в імператорському халаті на троні з обов'язковим атрибутом – нефритовою дощечкою в руках.

Бог грому *Лейгун* (громовик) вшановували як бога, що допомагає людям. Його часто зображали з чорними крилами летючої миші, з пташиними кігтями і головою. Лейгун тримав на плечах зв'язку барабанів, у правій руці – дерев'яний молоток, яким бив по ним.

Гуаньїнь – богиня милосердя й співчуття. Розповсюджене її зображення – жінка з гілкою верби, глечиком, книгою й мотузкою, іноді – у вигляді тисячорукого й тисячоокого божества.

Майтрея (пов'язаний з дружбою) – у буддійській міфології бодхісатва і будда прийдешнього. Згідно з переказами, вчений, мудрець і засновник школи йогочара Асанга (VI ст.).

Усі вони є не лише покровителями пражурналістики, а ще й втіленням журналістських якостей і атрибутів, як-от: доблесть і вірність Гуанді, мудрість Майтреї, тисячорука й тисячоока Гуаньїнь з книгою в руках, державець з нефритовою дощечкою Юйді, крилатий Лейгун тощо.

На початку нашої ери відбулося перетворення філософського даосизму у своєрідну релігію, яка ввібрала в себе елементи народних культів і вірувань. Поширилися перекази про вісьмох безсмертних покровителів мистецтва, які творили дива.

Система засобів масової інформації Давнього Китаю була представлена як письмовими, так і усними явищами, що мали домінуюче значення, бо розвиток мови випереджав розвиток писемності.

Усні форми пражурналістики

У Стародавньому Китаї розроблено специфічні форми й методи впливу на свідомість людини.

«Усна преса»

У XII ст. до н.е. – із метою зміцнення авторитету імператорської влади – виникла практика створення своєрідного соціологічного інституту. При дворі чжоуських правителів існували служби, чиновники яких збирали *народні пісні*, щоб визначити настрої людей. Такі пісні називають *«усною пресою»* – її можна вважати *початком китайської журналістики*.

Імператор ханьської династії Уді (140–186 до н. е.) заснував *«Музичну палату»* (Юефу), своєрідний соціологічний інститут, мета якого – вивчення й формування суспільної думки не лише в Китаї, а й за його межами (див. далі).

Міжособистісне та групове спілкування

Центром міського життя був ринок. Сюди навідувалися студенти, щоб придбати книги, музичні інструменти. На ринковій площі страчували злочинців⁴, там же займалися своєю справою ворожки, цирульники. На ринковій площі можна було поспілкуватися, дізнатися про останні новини, тут часто виникали суперечки.

Ораторське мистецтво

Одним із основних каналів розповсюдження інформації у Стародавньому Китаї стало ораторство. Для нього характерний тісний зв'язок риторики й філософії. В основі риторики лежав метод викладу, а не логічної аргументації. Головною метою було не перемогти опонента, а просвітити співбесідника, витлумачити важливі постулати, досягти гармонії. Характерними домінантами вважалися щирість і серйозність доказів, а не емоційність. Цим зумовлюється й суворота регламентованість, навіть ритуальність поведінки оратора.

Мистецтво усної полеміки, дискусії та переконання розвивалося у рамках диспутів і філософських суперечок, що виникали як між школами, так і послідовниками якогось із великих мислителів (вчення даосизму, конфуціанство, буддизм, моїсти, софісти тощо). Дискусії велися, як було вже зазначено, на ринку й у вузькому колі, у будинках знатних сановників. Тематика їх охоплювала проблеми філософії, внутрішньої і зовнішньої політики, війни і миру тощо (див. далі Риторика).

Винахід писемності

Починаючи з III ст. до н. е. у Китаї провідним матеріалом для письма стає шовк. На відрізах шовку довжиною близько десяти метрів і більше з одного боку писали тексти. Зберігали їх у твердих чохлах у вигляді сувоїв.

Винахід *папери* на початку нашої ери – найбільш зручного й дешевого матеріалу для письма – традиційно приписують китайському придворному Цай Луню, у якого виникла ідея

⁴ Звідси походить назва страти в китайських імперіях – «бути залишеним на ринку».

створення листка паперу із шовкової вати, пеньки й ганчір'я. Згодом китайці почали використовувати для виробництва паперу й інші волокнисті рослини: рис, коноплі, бамбук, очерет, шовковицю. Спочатку винахід паперу не пов'язували з письмом, його широко використовували у мистецтві, під час святкових церемоній, як прикрасу одягу й житла, у санітарно-гігієнічних цілях тощо. У II ст. завдяки використанню нових матеріалів і техніки його виробництво удосконалилося і вже на початок III ст. папір отримав широке розповсюдження перш за все у самому Китаї (в Європі з'явився лише у XI–XII ст.). Книги, написані на папері, також зберігали у формі сувоїв, пізніше – у вигляді гармошки.

Китайське письмо *ієрогліфічне*. Запам'ятати конструкцію ієрогліфа, тим більше відтворити на папері, непросто. Грамотний китаєць мав знати щонайменше 7 тис. ієрогліфів, які розміщувалися вертикальними стовпчиками згори донизу і справа наліво. Загалом же використовувалося близько 10 тис. ієрогліфів. Проте основна складність «китайської грамоти» полягає в тому, що на відміну від усної мови не змінювалася, тому між нею і мовою виникли «ножиці». Розділових знаків до XIX ст. в китайському письмі не існувало. Отож немає нічого дивного в тому, що в Китаї, як і в Стародавньому Єгипті, виник *культ писемності*, який проявився насамперед у підкреслено шанобливому ставленні до писця. «Професія воїна, полководця в Китаї ніколи не була оточена такою романтикою, яка бодай віддалено нагадувала б ставлення до рицарів і воїнів в інших країнах, зокрема у Європі, – зазначає Л. С. Васильєв. – Воїн ніколи не був соціальним ідеалом у країні – ним завжди був грамотій-чиновник». Магія грамоти проявилась також у розвитку китайської каліграфії.

В епоху перетворення Китаю в єдину централізовану державу починають складатися культурні центри при дворі імператора і при дворах знатних меценатів. Засновник Цінської імперії *Цінь Шіхуан* велів своїм міністрам розробити єдину, спрощену систему письма, її назвали сяо чжуань («мале письмо для печаток»). Таке рішення відіграло велику роль не лише у розповсюдженні наук у Китаї, а й для активізації ведення

загальнополітичної пропаганди, бо єдина система дозволяла впливати і на етнічних китайців у інших країнах, і навіть на інші народи (японці, наприклад, навіть не знаючи китайської, розуміють китайське ієрогліфічне письмо).

Винахід паперу мав революційне значення для розвитку письмової пражурналістики Китаю.

Письмові форми пражурналістики

Велику цінність мають писемні джерела, які дають інформацію про весь стародавній період китайської історії: *пам'ятки епіграфіки, рукописні книги, історичні праці, політична й судова риторика, матеріали офіційного діловодства, перші газети* тощо.

Оголошення, написи та рукописні книги

Правителі Стародавнього Китаю з давніх-давен широко використовували практику вивішування *публічних оголошень*. Для неграмотних існували *ілюстровані новини*.

Велике поширення мали *написи* на різноманітному матеріалі: кістках тварин, бамбукових і дерев'яних планках, бронзовому посуді тощо. Найдавнішою китайською епіграфікою вчені вважають *цзя гу вень* (знаки на кістках і панцирах). Ранні *ворожилські записи* датуються XIV ст. до н. е. і являють собою *пиктограми*, матеріалом для яких слугували лопатки жертвних тварин і панцирі черепах.

Починаючи з XII ст. до н. е. стилем *чжоу вень* (велике письмо для печаток) виконували стислі написи на ритуальному посуді з бронзи. Коли Китай розпався на незалежні царства, виникли місцеві варіанти чжоу вень.

У написах на бронзових судинах XI–VI ст. до н. е. дійшли до нас зразки найдавніших *віршованих творів*. Зміст римованих текстів має певну схожість з піснями.

З початку I тис. до н. е. з'являються численні написи на бамбукових і дерев'яних табличках. З появою пензля, туші й паперу в країні з'явилося *кай шу* (установне письмо), яке остаточно склалося в IV ст. і дійшло до наших днів майже без змін. Водночас в епоху Хань китайці використовували скоропис,

який оформився у стиль *сін шу* (швидкий шрифт) та *цао шу* (трав'яні знаки).

Довгі й тонкі планки дали форму рядку, який читався зверху до низу, й обумовили форму книги, що являла собою ряд планок з просвердленим невеликим отвором у верхньому куті, через який протягували шкіряний чи шовковий шнур, що з'єднував окремі планки до купи. На одній із бамбукових в'язанок книги I ст. увічнено твори історика Сима Цяня.

У наш час, на початку III тис., у Китаї випущено унікальний фоліант – фототипне зібрання в одній колекції різних за часом бамбукових табличок. Їх налічувалося близько 100, а час написання датується 475–221 до н. е.

Велике поширення мали *царські написи*, подібні до написів інших давніх держав Сходу. Ще до об'єднання Китаю правителі окремих місцевостей фіксували свої перемоги таким чином:

«Цар Ву скинув з трону династію Інь і тепер він, а не владика Інь вершить жертвоприношення богам».

Археологи знаходять *написи й на кам'яних плитах*. Мали поширення відомості про так звану вуличну бібліотеку. Вона була створена біля воріт Ляонеської академії за вказівкою ханського імператора Сяо Лин-ді наприкінці II ст. до н. е. і являла собою ряд знаменитих кам'яних плит, на яких методом гравіювання були відтворені тексти творів *Конфуція*.

Вплив даосизму й конфуціанства на суспільну думку

Великий вплив на формування суспільної думки Китаю мали релігійно-філософські системи – *даосизм* і *конфуціанство*.

Засновником даосизму був *Лао-цзи* (604–531 до н. е.), автор трактату *«Канон Шляху і благодаті»* (*«Дао Де Цзин»*). Написаний на бамбуці, він займав три вози. У II ст. даосизм оформляється організаційно. Початок йому поклала школа *«Шлях небесних наставників»*, заснована напівлегендарним *Чжан Ліном*. На початку V ст. оформляються ритуал і віровчення, даосизм стає державною релігією, з'являється пантеон божеств, вчення про богиню *Сіванну* (прародителька всіх людей), потім даосизм розпадається на безліч сект і напрямків. Головне поняття даосизму – *дао* (шлях). Це шлях,

яким іде людина та людство. З дао все виникло і в нього повернеться. Звідси виникає принцип: людина вивчає світ, але не змінює його. Даосизм запропонував оригінальну концепцію найкращого державного управління – увей (недіяння): якщо правитель перебуває в недіянні, то завдяки Дао справи налагодяться самі. Головну тезу вчення Лао-цзи академік *М. Й. Конрад* (1891–1970) трактує так:

«Недіяння» (увей) – аж ніяк не «бездіяльність», навпаки, «діяльність»... чого? – «Недіяння».

Даосистські проповіді реалізуються у формах вишуканої й розмаїтої риторики. Ось як говориться про переваги малої держави:

«Нехай країна буде малесенькою, а народ нечисленним; скільки б у них не було зброя, нехай вони ним не користуються; люди нехай до самої смерті не йдуть далеко від дому; якщо будують кораблі, вози, нехай на них ніхто не їздить; якщо будують панцирі, мечі, нехай ніхто не воює; замість того, щоб писати, хай люди краще плетуть торочки й китиці; нехай буде чепурним їхній одяг, нехай буде мирним їхнє житло, нехай будуть щасливими їхні звичаї; і якщо вони зазирнуть за кордон сусідньої країни і почується звідти кукурікання півнів, гавкання собак, нехай доживуть люди до старості, до смерті, ніколи не побувавши на тому боці».

Початок конфуціанства пов'язують з ім'ям *Конфуція* (551–479 до н.е.), який став майже символом Китаю. Його називають вчителем 10 тисяч поколінь. Конфуцій проповідував і вчив. Він надавав перевагу усному слову, аніж письмовому. Все, чому учив філософ, спиралося на мудрість древніх китайських звичаїв. «Передаю, а не створюю», – говорив він. Теоретичні надбання Конфуція започаткували китайську дидактику. Він вбачав основу життя у дотриманні всіляких церемоніалів, покликаних оберігати існуючий порядок. Усе це стало передумовою виникнення та розвитку риторичної традиції, оформленої у певну систему.

Після смерті Конфуція його учні зібрали вислови і склали одну з найвідоміших пам'яток – книгу *«Бесіди й судження»* («*Лунь юй*»), написану блискучим афористичним стилем. Це п'ять відомих усім і кожному принципів: мудрість; гуманність;

вірність; шанування старших; мужність. Велич книги – у простоті.

Морально-етична риторика

Серцевиною літературних текстів Конфуція було красномовство, моралізаторство, життєві приклади. *Повчання* Конфуція – це типова риторика морально-етичного характеру:

«Любіть усіх, будьте прихильні до усіх людських начал! Будьте діяльними і, якщо у вас знайдуться сили, навчайтесь просвітництву»; «Шляхетний муж піклується про дев'ять речей: коли дивишся – бачити; коли слухаєш – чути; аби на обличчі була привітність, а у вигляді – шанобливість; у мові – відданість; а у справах – поважливість; якщо ти в сумнівах – питай, у гніві – думай про наслідки; коли що береш – пам'ятай про борг»; «Головне – будь чесним і правдивим; з тими, хто тобі не рівний, не дружи й не бійся виправляти свої помилки»; «Навчання без міркування – даремна праця; розвиток без навчання – небезпечний».

Найбільш ранній філософсько-окультурний *трактат* епохи династії Чжоу – «*Книга Перемін*» (інші назви: «Канон Перемін», «Цзин») – складається з 12 частин, що містять власне текст книги та коментар до неї.

Трактат (лат. *tractatus* – обговорення) – наукова праця, присвячена теоретичному висвітленню певної проблеми.

Назва книги пояснюється тим, що головна ідея, що лежить в її основі, – ідея мінливості. Ще до виникнення писемності вона почерпнута людьми зі спостереження над зміною світла і темряви у світі, що оточує людину. Трактат пояснює принципи мінливості природи й людського життя через закономірність зміни енергій інь та ян у всесвіті. «Книга Перемін» – не лише пам'ятник і раритет, а й одна з точок, навколо якої акумульовані мудрість і досвід китайського народу. Конфуцій так оцінював значущість цього твору: «Якби мені вдалося продовжити життя, то я віддав би п'ятдесят років на вивчення Перемін, і тоді б зміг не здійснювати помилок».

Певною мірою до морально-етичної риторики може бути віднесена «*Книга про шлях і добродійність*» («Дао де цзин»), яку приписують Лао-цзи. У ній переважає піднесено-лірична, ритмізована мова, сповнена символічними образами й багатозначними поняттями.

Політична риторика

Становлення політичної риторики в Давньому Китаї, як і на всьому Сході, пов'язане з пропагандою сильної влади, величі правителя, його мужності, нездоланності.

Політичне красномовство Китаю мало глибокі корені. Як уже говорилося, існували численні царські написи на різних матеріалах. А починаючи з III тис. до н. е. виникають записи промов царів. Їх заучували напам'ять та використовували у відповідних ситуаціях. До зразків політичної риторики певним чином можна віднести *едикти, укази, дипломатичні промови* давніх правителів.

Едикт (edictum – оголошую) – дуже важливий указ верховної влади в різних державах.

У IV ст. до н. е. ці тексти згруповано у пам'ятниках ораторського мистецтва Китаю «Книзі передань», «Промовах царств» та «Промовах царств, що борються».

«*Промови царств*» включають близько 300 промов правителів і сановників китайських царств і князівств головним чином на політичні теми, пов'язані з подіями X–V ст. до н. е. і засновані на конфуціанській ідеології. Вважається, що всі без винятку промови вигадані, хоча усі оратори – реальні люди. Перша подія, якій присвячена промова у збірці – похід Му-вана на цюаньжунів у X ст. до н. е., остання подія – загибель роду Чжі у 453 р. до н. е. У китайській традиції засвідчено, що автором «Го юй» вважали сучасника Конфуція Цзо Цю-міна.

Цим текстам притаманні неприхована тенденційність, полеміка, звертання до предків, таврування противників тощо.

Полеміка (грец. ворожнеча) – стан суперечки, диспут при обговоренні або вирішенні проблем. Разом із цим поняттям використовуються: *дебати і дискусія*.

Згодом пропаганда вірності трону набула характеру майже ритуальних заклинань:

«Будь підтримкою своєму володарю проти тих правителів, які не з'являються до двору».

Але й володар брав на себе певні зобов'язання:

«Я розширю твої землі, аби ти був опором дому Чжоу».

Судова риторика

У законодавстві Стародавнього Китаю судова риторика посідала значне місце. Серед матеріалів діловодства та юридичних пам'яток – закони царства Цінь, майже 30 тис. ділових паперів ханської доби тощо.

Звичайно, постулати юристів Давнього Китаю в сучасній людини не можуть викликати захоплення. Так, у законодавстві Чжоу говориться:

«У сім'ї не можна відмовитися від нагаїв і палок; у державі – від покарань, а в Піднебесній – від виправних і репресивних походів, [але при] застосуванні їх є головне і другорядне, [а при] здійсненні їх – те, що протидіє, й те, що сприяє <...> П'ять [видів покарань] – татування, відрізання носа, кастрація, відрізання ноги й смерть, [кожним з яких] каралося 500 злочинів, – ось що називається «Зводом середніх [покарань], що вживалися для покарання областей, що не живуть мирно. Усіх [засуджених на] смерть страчували на ринковій площі...».

Китайська юридична проза нерідко змішувала реальність та міф, щоб надати явищам авторитетності.

Історична й філософська проза

Розробляючи свої суспільно-політичні доктрини, давні китайці апелювали до надміру ідеалізованого ними історичного минулого країни. Важлива риса їх ментальності – довіра до панівних ідеологічних настанов. На думку вчених, їм була притаманна незламна впевненість у незаперечності офіційно санкціонованих істин і тісно пов'язана з нею схильність до *конформізму* й *догматизму*. Це пояснює, чому в давньокитайських імперіях ідеологія мала великий вплив на всі сфери суспільного життя. Ще одна важлива риса ментальності китайців – їхня здатність бачити все виключно в чорно-білому варіанті, давати суспільним явищам спрощену оцінку, схематизувати життя.

Найдавніші китайські історичні концепції з'явилися в VI–III ст. до н. е., тобто в період бурхливого розвитку суспільства. Їхніми авторами були не історики-літописці, а політичні діячі, і це певною мірою позначилося на характері історичних праць, серед яких – численні *збірки, хроніки, історичні записки* тощо.

Хроніка (гр. *chronika* – літопис, від *chromos* – час) – у найширшому значенні відтворення історичних подій у лінійному часовому порядку, який відповідав їх реальному перебігові в дійсності.

Одна з найдавніших книг – «*Книга історії*», інша назва «*Книга документів*» («Шуцзин») – містить документи давньої історії Китаю, починаючи з 2357 по 627 р. до н. е. Редакція книги приписується Конфуцію, який привів у порядок документи, що дійшли до нього. Вона містить міркування про ідеальну систему управління державою. У «Книзі історії» написано:

«Тільки небо спостерігає за народом, відає справедливістю, дає стійкі чи нестійкі врожаї. Без неба загине народ. Від милості неба залежить його доля».

Представником Неба на землі вважали верховного правителя держави. Релігія та філософія пов'язувалися із соціальним життям, із системою панування й підкорення. Деякі з матеріалів книги вважають найдавнішим пластом китайської історії та міфології. Так, у «Книзі історії» є вказівки на всесвітній потоп, що стався, ймовірно, при імператорі Яо у 2293 р. до н. е.

Хроніка давньокитайської держави Лу, що охоплює період з 722 по 479 до н. е. – збірка «*Весни й осені*» («Чуньцю»). Дослідники вважають, що вона знаходиться у витоків писемної пражурналістики. Звичай збирати інформацію в найбільш важливі пори року – весною та восени – мав розповсюджену практику. «Весни й осені» – це стародавній стислий літописний текст, що потребує постійних коментарів. Частину збірки приписували Конфуцію, хоча авторами були придворні хроністи династії Лу. Один із послідовників конфуціанського вчення Дун Чжуншуну вважав, що збірка слугує керівництвом для правителів, а змальовані у ній сонячні затемнення, падіння зірок мають нагадувати про неминучість неблагочинних діянь. Коментарі до неї під назвою «Цзо-чжуань» багато в чому зумовили розвиток історичної прози Китаю.

Значні зрушення в культурному житті країни відбулися в середині I тис. до н. е. протягом періоду, що увійшов в історію під назвою Чжань Го – «*Царства, що воюють*» (V–III ст. до н. е.), коли держава Чжоу втратила свою єдність.

Сима Цянь

Патріархом китайської історіографії вважають *Сима Цяня* (бл. 145-135–90 до н. е.). Він є автором першої систематизованої історії Китаю – збірки *«Історичних записок»* («Шицзі»), до якої входять *біографії* та *вислови* видатних історичних діячів (імператорів, чиновників, філософів), *вірші*. У збірці цитувалося багато *офіційних документів*. Сима Цянь народився в сім'ї придворного астролога й історіографа. У 20-тирічному віці багато подорожував, побував у всіх районах Китаю, став свідком багатьох важливих подій при дворі імператора У Ді. Змінивши батька на посаді придворного історіографа й діставши доступ до найпотемніших архівних матеріалів, Сима Цянь розпочав працю над «Шицзі», однак йому не дали спокійно завершити справу. Імператор, розгнівавшись на придворного історіографа за те, що той виступив на захист опального генерала, оскопив та ув'язнив його. Згодом Симу Цяня було реабілітовано й призначено охоронцем царської печатки (на цю посаду в Китаї ставили євнуха). Він мужньо пережив таку життєву катастрофу і все-таки завершив свою фундаментальну історичну працю із 130 сувоїв, у якій описав більш як двотисячолітню історію Китаю – від часів легендарного Жовтого Імператора (Хуанді) до династії Хань включно. У своїй праці вчений менше розповідав від себе, більше цитував своїх попередників, завдяки чому й збереглися фрагменти багатьох утрачених трактатів.

Сима Цянь створив «Історичні записки» на базі писемних джерел, фольклорного матеріалу та власних спостережень. У збірці в самостійний літературний жанр можна виокремити *життєписи*. Серед них привертають увагу розповіді про невдалий замах сміливця Цзін Ке на імператора Цінь Шіхуана (китайський велетень жбурнув в імператора важкий кам'яний молот, проте не влучив), про долю Чен-ді – наложниці ханського імператора, про закоханого студента, який уночі розкопав могилу своєї коханої, щоб востаннє помилуватися її вродою, тощо. Сима Цянь вважається засновником жанру *літературного портрету*.

Портрет літературний (фр. *portrain*) – 1. Критико-бібліографічний нарис життя і творчості письменника. 2. Літературний нарис, де в художній формі змальовано певну історичну особу.

Бань Гу

Видатним китайським істориком вважається також *Бань Гу* (32–92) – творець жанру історії окремих династій, визнаний майстер *історичного портрета*. Народився в сім'ї придворного чиновника-конфуціанця, здобув пристойну освіту в ханьській столиці Лояні, вивчив конфуціанські канони. Після закінчення школи надумав продовжити історичну працю Сима Цяня, однак за це опинився у в'язниці. Його брат Бань Чао (свого часу також був придворним історіографом) просив за нього самого імператора. Бань Гу випустили на волю і призначили в групу придворних істориків, а згодом доручили написати офіційну *«Історію Старшої Хань»* («Цянь Хань-шу»).

Книга описує історію лише однієї династії. Вона включає «записки історика», монографії, трактати. «Хань-шу» є першим письмовим джерелом, у якому згадується Японія. Завершити цю фундаментальну працю Бань Гу не зміг: після смерті його коронованого покровителя адміністратор Лояна, із яким нешанобливо повівся особистий раб історіографа, згноїв його у в'язниці. Довершила розпочату справу сестра історика – *Бань Чжао* – поетеса, єдина жінка-історик у всьому давньому світі.

«Історія Старшої Хань», у якій викладена китайська історія від царювання засновника Ханьської династії Лю Бана до трагічної загибелі реформатора-невдахи Ван Мана, витримана в дусі ворожого даоським поглядам Сима Цяня ортодоксального конфуціанства. З його концепціями Бань Гу полемізує досить часто, причому іноді надто різко. Саме зусиллями Бань Гу «Історичні записки» Сима Цяня вилучені з числа «офіційно визнаних» історичних творів.

Крім історичних робіт, Бань Гу знаходив час і для поезії, його *«Оди про дві столиці»* мали чималий успіх при дворі. Проте ніщо не врятувало Бань Гу від смерті у в'язниці.

За епохи Молодшої Хань китайський уряд створив історіографічне бюро *«Східний павільйон»*, яке склало *«Записки із Східного павільйону про правління Хань»* – офіційну хроніку

імперії. Матеріали цієї хроніки стали основою цілої низки приватних історичних досліджень, у тому числі праця талановитого історіографа *Фань Є* «*Історія Молодшої Хань*» («*Хоу Хань-шу*»), який, щоправда, не встиг завершити її, бо його звинуватили в державній зраді та стратили.

Таким чином, історична проза тяжіла до об'єктивного зображення подій. Твори старокитайських історіографів Сима Цяня, Бань Гу та ін., є цінним джерелом інформації про ті часи.

Давньокитайська поезія

Ранні поетичні тексти були анонімними. За переказами, Конфуцій зібрав їх у збірку «*Книга пісень*» («*Шицзин*»), що включала понад 300 *пісень* і *віршів* різних жанрів. Це унікальне джерело інформації про мову й традиції різних регіонів давнього Китаю. У II ст. текст «*Книги пісень*» вирізаний на кам'яних барабанах. У піснях збірки, особливо у розділі «*Звичаї царств*», звучать мотиви соціального протесту, яскраво відтворено настрої та почуття народу, правдиво змальовано важку працю хліборобів, лісорубів, мисливців, їх невдоволення чиновницькими поборами. Часи воєн, розрухи, негараздів породили поетичні рядки:

Кінця не видно цій війні,
Голод і руїна на нашій землі.

Велике місце займають у збірці обрядові, *застільні пісні* й *оди* («*Малі оди*» і «*Великі оди*»), а також *ритуальні пісні* на честь володарів і предків («*Гімни*»). Деякі з творів суворо викривають «недостойних правителів», дають неприкрашені картини народних страждань. Збірку вважають своєрідною енциклопедією китайської давнини.

Поет трагічної долі *Цюй Юань*, що жив у IV–III ст. до н. е., багато творів присвятив темі вигнання, туги за батьківщиною. Він писав:

«Володію цінними коштовностями, але нікому на світі не показати їх, такий брудний світ! Ніхто мене не знає й нікому мені відкрити душу».

Характерної рисою китайської культури є шанобливе ставлення до авторитетів: до правителя, мудреця чи художника, героїв, вигаданих істот. Тому розповсюдженим жанром у II ст. до н. е. – II ст. н. е. були *фу* – *вірші-панегірики*, що прославляли

державу та її могутність. Серед авторів – *Цзя-і* (201–169 до н. е.), відомий і як автор *політичних трактатів* («Звинувачення Цинь» та ін.), *Мей Шен* (II ст. до н. е.), який написав моралізуючі «Сім настанов». Видатним майстром вважають *Симу Сян-жу* (179?–118 до н. е.), твори якого розповідають про дозвілля імператора. Відомі також публіцистичні фу *Дунфан Шо* (II ст. до н. е.), філософа *Ян Сюна* (53–18 до н. е.). Поема *Цай Юна* (132–192) «*Розповідаю про свою подорож*» свідчить про небайдужість автора до людської біди.

Розповсюджені були й народні пісні *юефу*, записані у II ст. до н. е. – VI ст. н. е. Їхнім записом і збиранням займалася вже згадувана Імператорська Музична палата, де також створювалася музика й тексти для державного та культового церемоніалу. Серед північних юефу більшість пов'язана з воєнною тематикою – «*Пісня про Мулань*» (568). Образ героїні Мулань став у Китаї символом патріотизму. Замість старого батька дівчина боролася за батьківщину. Ця поезія вперше оспівує жінку, яка стала врівень із чоловіком, що суперечило вченню Конфуція. Серед південних юефу багато пісень на тему соціальних протестів.

Масова цензура

Перший імператор *Цинь Шихуанді* (259–210 до н. е.) за допомогою чиновників контролював життя своїх підданих. Імператор боявся, що читання книг примусить людей задуматися над тим, що насправді відбувається у країні. Тому в 213 р. до н. е. наказав знищити всі книги у Китаї. Виняток склали книги зі спеціальних проблем (сільського господарства, медицини, історія династії Цинь, філософські роботи Школи законників). Цинь Шихуанді наказав спалити твори китайських філософів, зокрема й Конфуція, а вчених закопати живцем у землю. Це – перший приклад масової цензури за всю історію. Водночас імператор видав наказ, щоб копії заборонених книг зберігалися лише в імператорській бібліотеці.

Перша «офіційна преса»

На думку науковців, на початку VIII ст. до н. е. у Давньому Китаї виникли інформаційні листки, що відповідали «офіційній пресі». Перші китайські газети – *дибао* – беруть свій початок в епоху династії Західна Хань (206 до н. е. – 9 н. е.).

За своїм першочерговим призначенням вони відповідали офіційним діловим документам, які направляли із столичної резиденції васальського князя до його ставки чи резиденції. Дослідник *Лі Лунму* вважає, що *дибао* являють собою офіційну доповідь чи донесення, що призначалися, ймовірно, місцевому правителю й чиновникам, але немає достатніх доказів стверджувати, що *дибао* перетворилися на друковані видання.

Таким чином, у Стародавньому Китаї існували майже всі відомі форми пражурналістики, винайдено кригодрукування, а також існували перші протогазети.

Запитання. Завдання.

1. Які матеріали, стилі для письма і з якою метою використовували у Давньому Китаї?
2. Які, на вашу думку, матеріали використовувалися для записів ворожіння, що вважалося галуззю найвищого ритуалу?
3. Який вплив на розвиток пражурналістики Китаю мала філософія Лао-Цзи і Конфуція?
4. Розкажіть про особливості давньокитайського ораторства.
5. Які види риторики мали найбільше розповсюдження у Стародавньому Китаї?
6. Які журналістські жанри започаткували «батьки» історіографії Китаю Сима Цянь і Бань Гу?
7. Розкажіть про існування перших китайських газет. Чим відрізняються *дибао* від офіційного вісника?

2.4. Стародавня Індія

«Індія – це цілий світ, такий безмежний і багатогранний, що ледве піддається змалюванню», – писав М. Ганді. Цивілізація Стародавньої Індії – одна з найдавніших і найцікавіших. Вона виникла у III тис. до н. е. із синтезу спадщини різних племен і народів: арійців, дравідів, мунда, населення долини Інду.

У Стародавній Індії сформувалася одна з найзначніших у світовому масштабі науково-філологічних шкіл. Як і більшість інших країн давнього світу, писемна спадщина країни не знала чіткого поділу на релігійну та світську, художню та наукову, дидактичну та розважальну літератури. Не існувало й принципової різниці між прозою й поезією.

Основні релігійні, наукові й художні пам'ятки дійшла до нас на санскриті – літературній, досконалій мові. Домінувало поетичне слово: навіть історія подавалася як насичені поезією сказання (пурана), оскільки реальність потрактовано в індуїстській релігії як Майю (ілюзію). Натомість історіографія у Стародавній Індії майже відсутня.

Концепція божественного характеру мови вплинула на розвиток науки про мову. Вважалося, що мова лежить в основі науки і мистецтва. У граматиці Паніні «Восьмикнижжя» аналіз мовного матеріалу проведено настільки глибоко й ґрунтовно, що сучасні вчені знаходять подібність між теорією стародавніх індійців і сучасної лінгвістикою.

Висновки вчених вражають: у доарійського населення Індії була розвинена як усна, так і письмова традиції.

Міфологічні покровителі давньоіндійської пражурналістики

Давньоіндійська міфологія дуже багата на божества, пов'язані з пражурналістськими явищами.

Агні (вогнь) вважали головним із земних богів, втіленням священного вогню, який підносив жертву на небо язиками полум'я. Згідно з міфами він єдиний і водночас множинний, оскільки народився у трьох місцях – на небі, серед людей і у водах; у нього три житла, трояке світло, три життя, три голови, три сили, три мови. Вважалося, що Агні горить, сяє, освітлює,

відкриває двері темряви, охороняє небо і землю, знає всі шляхи, всю мудрість, всі людські таємниці; спостерігає за всім на світі; допомагає співакам, вражає ворогів.

Мітра (дружба, договір, згода) – божество індоіранського походження, пов'язане з дружністю, договором, згодою та сонячним світлом.

Варуна (оточувати, покривати) у багатьох ведійських текстах є верховним божеством. Володарює над богами та людьми, є суддею та хранителем закону. Здебільшого це нічний бог, який оглядає світ тисячами очей.

Брахма – творець і правитель світу, батько богів і людей, протистоїть Вішну, який зберігає весь світ, і Шиві, який його руйнує. У Брахми, за однією з версій, була тисяча ніг, тисяча рук, тисяча очей і тисяча голів. Його часто зображують з чотирма головами і руками, у яких він тримає священні індійські трактати Веди, жезл, посуд з водою та гірлянду троянд.

Шива (той, що приносить щастя) – бог-творець і водночас бог часу, а отже, і руйнування, бог родючості. Водночас аскет, який живе високо в Гімалаях на горі Кайлас. Шиву часто зображують чотирируким і триоким. Третє – око внутрішнього бачення, розташоване в центрі лоба.

У давньоіндійській міфології існує дві богині красномовства – Вач і Сарасваті.

Образ *Вач* (мовлення, слово) склався на ґрунті давніх уявлень про триаду *думка – слово – справа*. У священній «Рігведі» їй присвячено гімн, у якому анаграмується її ім'я. Вач мешкає водночас на небі й на землі. Вона володіє багатствами й наділяє ними всіх. Той, кого вона любить, стає сильним, мудрим, брахманом (творцем, проявом верховного бога). В епічний період Вач стає богинею мудрості та красномовства.

Сарасваті (та, що належить воді, витончена) – у давньоіндійській міфології божественна річка та її богиня. У «Рігведі» їй присвячені три гімни. Сарасваті є уособленням первинного божого слова, усіх знань, наук і мистецтв, красномовства й мудрості. Вона винахідниця санскриту й алфавіту деванагарі. Синові Шиви Ганеші вона подарувала перо для письма й кольорові чорнила. Сарасваті дарує величезні

творчі сили, вченість, досконалість, самоконтроль, розум, артистизм, підтримує обдаровання й таланти, наділяє знаннями того, хто намагається пізнати процес Творіння Всесвіту.

Головними рисами Сарасваті є чистота і благородство, вона «чиста як сніг», завжди спокійна і доброзичлива, носить білі шати, прикрашена білими квітами, адже білий колір вважається кольором знання й чистоти. Її голову прикрашає місяць, у чотирьох руках вона тримає лютню, чітки та книгу (вважають, що Сарасваті створила священну книгу «Веди»). Руки богині символізують усепроникаючу силу, що поширюється без перешкод у всіх напрямках. Саме так має працювати журналіст: чисто, неупереджено в усіх сферах життя.

Сарасваті ненавидить безлад та бруд, брехню, лицемірство, бранну мову, зради, схильність до пустих розмов, інформаційну всеядність, плагіат. Зазвичай до Сарасваті звертаються за допомогою спеціальних *мантр*.

З пражурналістськими явищами також пов'язані боги і напівбоги Савітра, Ушас, Аю, ангіраси. *Савітра* (сонячна) – покровителька наук, мистецтва, мудрих і благочестивих людей, втілення правильного способу виголошення священних текстів. *Ушас*, *Урас* (ранкове світло) – чарівна богиня зорі. У «Рігведі» їй присвячено 20 гімнів. Вважалося, що Ушас вдосвіта виїжджала на колісниці, відкривала небесні ставні, наповнювала усе світлом, пробуджувала усе живе, приносила багатство, життя, наставляла, захищала. Вона керувала співцями, дарувала їм майстерність, наставляла, надихала на творчість.

Аю, *Айю* (життєва сила) – персонаж міфології, що має поетичний дар.

Ангіраси – посередники між богами і людьми, сім давніх мудреців, народжених третім сином Брахми Ангірасом, що вийшов з його вуст. Ангіраси володіють мистецтвом чарівних співів.

Усні форми пражурналістики

Серед усних форм пражурналістики у Стародавній Індії найбільше поширення мало *спілкування*, *ораторство*, *проповідництво*, *ведична поезія*.

Ораторство

Красномовство було невід'ємною частиною життя давніх індійців, про що свідчать *книги повчальних і розважальних історій* «Панчатантра» та інші, які подають приклади діалогів під час весілля, між чоловіком та жінкою, судді та підсудного хазяїна та раба тощо. Так, під час весільного ритуалу наречений, стоячи обличчям до заходу, каже нареченій:

«Я беру твою руку заради благополуччя».

Обвівши її навколо вогню й посудини з водою, він шепоче:

«Це – я, то – ти, то – ти, це – я. Небо – я, земля – ти, Саман – я, Риг – ти».

Найдавніші індійські твори вражають образністю, фантазією, наявністю яскравих поетичних засобів. Переможця красномовства в диспуті зазвичай із почтом провозили на слоні, а того, хто програвав у змаганні, посипали брудом і дуже ляляли.

У IV–V ст. *Бхамахи* створив посібник «*Поетичні прикраси*». Поетичні, стилістичні, риторичні й художні прийоми не розрізнялися, а сприймалися як прикраси мови. Наявність подібних трактатів свідчила про високу ораторську майстерність Давньої Індії, де склалося релігійне, політичне й судове красномовство.

Релігійне ораторство у Ведах

Релігійне ораторство представлене перш за все *Ведами* (святищенні знання) – своєрідною енциклопедією стародавніх індійців, важливим джерелом відомостей про матеріальне й духовне життя Індії. Вони створювалися у II–I тис. до н. е. на санскриті. Хоча писемність санскриту існувала вже на поч. 2-ї пол. I тис. до н. е., Веди поширювалися лише в усній формі. Їх автори – поети й мудреці ріші. Слова Вед актуальні й сьогодні:

Нехай не буде ненависті
У брата до брата, а у сестри до сестри!
Повернувшись один до одного,
Слідуючи одній обітниці,
Говоріть добре слово!

Вивчати, тлумачили й слухати Веди у Давній Індії міг не кожен, а лише «двічі народжений» (представник вищої касті). Найвідоміші серед них: Ригведа (рич – гімн), Самаведа (саман –

мелодія), Яджурведа (яджус – жертвенна формула), Атхарваведа (атхарван – заклинання, магічна формула).

Ригведа складається з 10 книг, вміщує понад тисячу гімнів, серед яких – *лірика* (гімн «До ночі»), *епос* (гімн богу Індри), *драма* (діалоги Пуруравас і Урваші), *сатиричні й філософські* твори, які певною мірою пов'язані з пражурналістськими явищами. Усі гімни Ригведи написані віршами. Це *восхваління, молитви, прохання, звертання* до богів.

Іноді, прославляючи бога, співець розповідає про його славні діяння, що принесли благо людям. Так, змальовуються воєнні подвиги Індри, його битви з демонами-асурами тощо. Стилїстика Ригведи свідчить про велику майстерність її творців – складачів гімнів, особливих груп жерців. Так, гімн Небу й Землі закликав благословення хліборобам:

Хай Небо і Земля зросять нас медом.
Ті, що медом просочені,
Мед виділяють,
Медом впливають.
Ті, що приносять жертву
І багатство богам,
Велику славу, поживу та мужність нам.

Ригведа написана колоритною мовою, у ній використані численні поетичні засоби, фольклорні елементи, діалоги, рефрени, риторичні запитання, глибоко філософські за своєю сутністю. Наприклад, у гімні про створення світу говориться:

Не було тоді не-сущого, і не було сущого.
Не було тоді ні простору повітря, ні неба над ним.
Що рухалося чергою своєю? Де? Під чим захистом?
Що за вода тоді була – глибока безодня?
Не було тоді ні смерті, ні безсмертя,
Не було ознаки дня або ночі...
...Хто воістину відає? Хто виголосить це?
Звідки народилося, звідки це творіння?
Потім з'явилися боги, бо створили боги світ.
Так хто ж знає, звідки він з'явився?..

Самаведа і *Яджурведа* в основному мають прикладне ритуальне значення. Значну частину *Атхарваведи* склали *замовляння* проти хвороб, до сімейного життя, кохання.

Замовляння (закликання; заговори) – здебільшого віршовані формули, дуже давні за походженням і пов'язані з вірою в магічну силу слів, якими люди хотіли вплинути на сили природи чи суспільне оточення.

Зустрічаються у ній також філософські й космогонічні гімни. Найзнаменитіший серед них – гімн Землі, у якому йдеться про землю як захисницю від зла:

Правда, велич, священний закон і сила.
Обряд, покаяння, божий дух і жертва охороняють цю Землю.
Нехай же Земля, господиня усього, що було й буде,
Дарує нам багате життя...

Вчені вважають, що ця урочиста пісня могла бути національним гімном ведійської Індії.

Усі чотири Веди складають основу всієї ведійської літератури і називаються *самхіти* (збірники). До самхітів, написаних в основному віршами, примикають *брахмани* – прозові тексти теологічного змісту. З брахманами тісно пов'язані філософські трактати *араньяки* (священні писання) й *упанішади* (таємне вчення). В упанішадах, перемежуючи вірші з прозою, тлумачилися у формі бесід сокровенні релігійні таємниці, сутність божеств, символіка міфів.

Філософський зміст тріади головних богів – Брахми, Вішну й Шиви – відтворював вічні ідеї життя: творення, збереження, руйнування.

Земля і Небо і простір між ними
Сповнені від Сонця благодаті життя.
За Дівою Ранку – променистий Ушас –
Приходить Сонце, мов наречений до нареченої...

Самхіти, брахмани, араньяки й упанішади разом створюють священний канон брахманізму, по відношенню до яких використовується поняття *шруті* (почуте), яке свідчить, що ведійські тексти не записувалися й не читалися, а виголошувалися та слухалися.

Призначення ведійської поезії – передавати не лише зовнішню форму, красу речей, а й виявляти їхній внутрішній зміст. І заради цієї мети, як сказано в гімні, «мудрі розумом створили Мову, просіюючи [слова], як зерно ситом».

Отже, *релігійному ораторству* притаманні жорсткий ритуалізм, виголошення константних формул, заклики, замовляння, дидактизм:

«І серце спільнеє, і розум... Ви повинні любити одне одного ... Нехай буде відданий син батькові, згодний із матір'ю в усьому. Нехай чоловіку мовить дружина медові слова кохання».

Глибока філософічність і яскрава образність Вед започаткували релігійно-філософську думку Стародавньої Індії.

Вплив буддизму і джайнізму на суспільну думку

Приблизно на початку IV ст. до н. е. в Індії виникли релігійно-філософські вчення *буддизм* і *джайнізм*.

У 250 р. до н. е. цар Ашока проголосив *буддизм* державною релігією, яка незабаром перетворилася на світову. Зовнішня форма буддизму постає як культ *будд* (їх бл. 1000) і божеств.

Серед будд головний засновник релігії – *Сіддхартх Гаутаме* (623–544 до н. е.), інше його ім'я – Шак'я-Муні. *Сіддхартх* – талановитий проповідник і мислитель. Він засудив поділ людей на касты і проголосив ідею рівності як моральний принцип, відкинув ідею бога як творчу силу і взагалі верховної істоти. Люди почали називати його іменем Будда, що означало «просвітлений».

Згідно із вченням буддизму, справжньою метою життя людини є досягнення *нірвани* (заспокоєння, згасання), тобто стану повного подолання земних бажань і почуттів, остаточного звільнення від земних марнот й досягнення абсолютного спокою в духовному єднанні з Божеством. Поняття «будда» означає людину, яка перейшла від сплячого стану свідомості до пробудження. У піснях про Будду сказано:

Я відрікся від усіх бажань,
Повністю відкинув усяку ненависть,
Для мене скінчилися усі ілюзії
Я зотліваю, догораю <...>
Смерть я вітаю без страху,
Життя виправляє мене без радості,
Терпляче я зношую тіло,
Навчений, ясно розуміючий.

У *проповідях* Сіддхартха Гаутаме подані ідеї страждання.

***Проповідь** – жанр церковної ораторської прози, що відзначається певними стильовими особливостями: підвищеною емоційністю, риторичними звертаннями, урочистою лексикою, широким цитуванням і коментуванням священних заповідей тощо.*

Будда у своїх проповідях говорив:

«Як ви гадаєте, учні, чого більше, води в чотирьох весняних океанах чи сліз, які пролили ви, поки блукали і мандрували в цьому довгому паломництві, і сумували, і ридали, тому що вашою долею було те, що ви ненавиділи, а те, що ви любили, не належало вам».

Виникнення буддизму пов'язане з появою творів, що увійшли згодом до складу канонічного зводу буддизму – «Трипітаки» або «Тинітаки» («три кошики» [закони]). Тексти «Трипітаки» складаються з 3 частин (пітаки): «Віная-пітака», «Сутта-пітака» й «Абхідхамма-пітака». Кожна вміщує велику кількість трактатів, у яких можна знайти відповіді на усі випадки життя.

Перша частина присвячена переважно правилам поведінки ченців і порядкам у чернечих общинах. Центральну й найбільшу частину «Трипітаки» складає «Сутта-пітака» – збірка буддистських *повчань* і *промов*, переважну частину яких складають промови Будди та його учнів. Також тут багато *діалогів*, *віршів*, *legend*, *афоризмів*, у яких ідеться про переваги буддизму над брахманізмом, критикується аскетизм, якому протиставляються любов, співчуття, доброзичливість.

***Легенда** (лат. *legenda* – те, що має бути прочитаним) – народне сказання або оповідання про якісь події або життя людей, оповите казковістю, фантастикою.*

Разом із міфами про створення світу вміщено оповідь про останні дні життя Будди, обставини його смерті, спалення його тіла та розподіл останків після спалення. «Сутта-пітака» подає численні відомості про тогочасні звичаї, народні традиції, особливості релігійної думки.

У текстах буддизму надавалося великого значення слову. В одній зі збірок «Джатаки» (складової «Сутта-пітаки») вміщено *настанови* учителя монахові:

Адже грубі слова, бхіккху, нікому не до вподоби <...>
Вживай лише добрі слова,
навіки лихослів'я припини.
Запам'ятай: тільки тому,

хто мовити вмiє шанобливо,
Охоче допоможуть з будь-якою поклажею.
Чемний всюди i завжди в пошанi.

У третiй частинi – «Абхiдхамма-пiтака» – мiстяться головним чином *проповiдi* й *повчання* на етичнi й абстрактно-фiлософськi теми.

Великий шедевр «Трипiтаки» – «Джаммапада» («Шлях добродiсностi») – своєрiдний *компендiум* буддiйськoї мудростi й афористичних висловiв.

Компендiум (компендiй) – стислий виклад основних засад якої-небудь науки, розвiдки тощо.

У «Джаммапади» читаємо:

«...нiколи в цьому свiтi ненависть не припиняється ненавистю, але вiдсутнiстю ненавистi вона припиняється»; «Серйознiсть – шлях до безсмертя. Легковажнiсть – шлях до смертi. Уникайте легковажностi, цурайтесь пристрастi й насолоди, бо лише серйозний i вдумливий досягне великого щастя»; «Одне корисне слово, почувши яке, стають спокiйними, краще за тисячi промов, складених iз даремних слiв».

Отже, тексти «Трипiтаки» не лише викладають вчення Будди, а й дають уявлення про життя краiни в цiлому, тому iх можна вважати пам'ятками пражурналістських явищ Iндiї.

Iнше вчення Iндiї – *джайнiзм*, засновником якого вважається проповiдник *Вардгамана* (599–527 до н. е.), якого також називали *Джиною* (переможцем), *Магавiрою* (дуже хоробрий або великий герой). Iсторiї з його життя впродовж столiть передавалися усно, перш нiж були записанi. Тому все, що вiдомо про нього, є напiвлегендами.

Уважається, що Магавiра перемiг карму сам i вказав шлях до її подолання, вiдтак до спасiння iншим людям. Шлях до звiльнення вiн бачив у необхідностi правильної вiри (сам'як-даршана), правильного знання (сам'як-г'яна) та правильної поведiнки (сам'як-чарiтра). Магавiра проповiдував духовну рiвнiсть чоловiкiв та жiнок, однаковi можливостi досягнення звiльнення, також вiдкидав подiл людей на касту, на доторканих i недоторканих.

Проповiдi Махавiри спочатку передавалися iз уст в уста як Агам-сутри. Багато iз них втрачено, а в iншi внесенi змiни. Через 1000 рокiв Агам-сутри записанi на пальмових листках.

Магавіра говорив своїм учням, що одне з фундаментальних якостей, необхідних людині, це здатність відрізнити істотне від неістотного, і радив:

«...ніколи не робити і не говорити нічого такого, що ви не хотіли б, щоб це назавжди було пов'язане з вашим ім'ям. Кожне ваше слово або дія будуть вашими слідами в часі».

В обох системах слову надавалася магічна роль. З огляду на це брахмани довго не записували тексти Вед, оскільки неправильна вимова могла б, на їх думку, спотворити задум того, хто висловлюється, спричинити в космосі небажані вібрації. Зосередження розумової і, отже, мовної праці в касті брамінів створило пріоритет літургічної та навчальної мови перед усіма іншими видами мовлення.

«Тибетська книга мертвих»

Із релігійним красномовством пов'язані й багато інших творів, серед яких і *«Тибетська книга мертвих»*, або *«Бардо Тхедол»* (*«Бардо Тодоль»*). Вона виникла в кінці I тис. й містить докладний опис, починаючи з процесу фізичного вмирання і до моменту *наступного втілення* (реінкарнації) у новій формі.

«Бардо Тхедол» можна охарактеризувати в декількох аспектах: насамперед це книга про мистецтво вмирати, оскільки вмирання, як і життя, уявляється мистецтвом. По-друге, книга містить поради з терапії (релігійної та психологічної) останніх моментів життя, слова розради та обряди, які повинні зміцнити дух того, хто помирає. Також книга є путівником по інших світах, керівництвом належної поведінки за певних обставин у період станів-етапів (бардо), через які, згідно з тибетською буддійською традицією, проходить свідомість людини.

«Тибетська книга мертвих» довгий час не записувалася, існувала в усному побутуванні. Вона піддавалася впливу народних сказань і уявлень, служила центром притягування для інших творів, що концентрувалися навколо неї і, нарешті, набула письмової форми. Ідеї книги увійшли в широкий вжиток і релігійну практику, її не лише читали над померлими, а й вивчали задовго до смерті, щоб приготуватися до неї.

Письмові форми пражурналістики

У давніх індійців існували різні письмові пражурналістські форми: *написи і печатки, теоретичні трактати, книги, фольклорно-літературні твори* тощо.

Печатки та написи

Писали на глиняних і дерев'яних табличках, на пальмових листках, шкірі, шовку, металевих пластинках і камені. Пластинки з листя через спеціальні отвори скріплювали мотузкою. На пальмовому листі писали чорнилами із сажі, розведеної підсолодженою водою.

Каліграфічні *написи* на глиняних табличках і керамічних плитках відомі ще з XVII ст. до н. е.

Жителі долини Інду підтримували торгівельні відносини чи не з усім цивілізованим світом. Під час розкопок знайдені численні *печатки-амулет*. На них були нанесені рельєфи із зображеннями богів і тварин, сюжетних малюнків, а над ними траплялися написи, які й досі розшифровують науковці. Сцени на індійських печатках багато чим нагадували легенди шумерів про дерево життя, деякі міфологічні сюжети.

Політичне ораторство

Існували *царські написи, записи угод* між хетським царем і царем Мітанні, що дає змогу говорити про початок *політичного ораторства*. Наприклад, цар Ашока, який запровадив у III ст. до н. е. буддизм, декларує нові моральні норми, заперечуючи жорстокість старих традицій:

«Сумний улюбленець богів відтоді, як завоював Калінгу. Бо невідворотно захоплення ще непідкореної країни супроводжується вбивством, загибеллю або полонем людей. І від цього улюбленця богів мучить печаль і тужливі думки».

Серед писемних явищ пражурналістики – наскальний *едикт* Ашоки, залишений нащадкам. Документ вміщував слова покаяння правителя:

«..І скільки б людей у той час, коли були підкорені калінгяни, не було убито чи померло, чи зігнано звідти, навіть сота частина цього числа, навіть тисячна частина обтяжує думку Богоугодного» [так Ашока називав себе].

В іншому едикті Ашока наполягав:

«І якщо хтось спричинить шкоду, Богоугодний вважає, що треба змилостивитися, наскільки це можливо».

І таку метаморфозу можна пояснити захопленням Ашоки буддизмом.

Писемна література з'являється, ймовірно, у другій пол. I тис. до н. е. Насамперед це твори, присвячені царській владі. Зазвичай авторство приписували радникам давніх правителів або навіть самим богам. Згідно із переказом в основі усіх напучувань перших учителів так званої «царської науки» лежало звільнення політики від ланцюгів традиційної моралі. Існував відомий вислів, що заради досягнення вигоди правителю не варто зупинятися перед убивством не лише друзів, а й навіть власних дітей чи батьків.

Поступово склався літературний жанр *трактати про вигоду* (артхашастра). Єдиний твір, що зберігся з того часу, «*Артхашастра*» Каутильї. Це *політико-економічний трактат*, який описує звичаї, судову систему та закони, дипломатію, науки та воєнне мистецтво і складається з 15 розділів. Головна його мета – настанови цареві для правильного управління країною. Зокрема у книзі «Засоби політики» говориться:

«Якщо слуги підпорядкують собі царя або головуючі особи будуть діяти разом з ворогом, проти них належить використовувати таємних агентів або схилити до зради людей із їхнього оточення. Також можна використовувати стеження і вмовляння <...> Якщо царству наносять шкоду фаворити або поєднуються разом головуючі особи, так що неможливо відкрито протидіяти злодіям, проти них (царю), який полюбив дхарму, належить вживати таємні кари».

«Артхашастра» обґрунтовує головні методи зовнішньої політики: мир, війна, очікувальний стан, наступ, пошук засобів захисту й подвійна політика. Одне із важливих завдань держави – захист станового порядку. Увага приділяється діяльності послів, стосункам із підданими. Каутильє пише:

«Якщо піддані збуджені проти свого правителя, то вони можуть привести його до загибелі, навіть якщо він є могутнім. Тому слід виступати саме проти того правителя, піддані якого ставляться до нього вороже».

З'являються збірники народних оповідань, байок і казок, в яких знайшла відображення накопичена століттями народна мудрість. Найбільш відомими з них є «П'ять книг» («Панчатантра») і «Корисне повчання» («Хітопадеша»). У багатьох із цих байок і казок дійовими особами є тварини, в яких легко впізнати людей різного суспільного становища. Написані вони прозою, а повчання, що містяться у них – віршами. Збереглася *сатира* на царів, вельмож і брахманів, зображуваних несправедливими, жадібними та лицемірними.

Сатира (лат. *satura* – суміш) – вірш, що висміює негативні явища. Походить від назви міфічних істот, напівбогів-напівтварин – сатирів.

Судове й історіографічне ораторство

Специфічною особливістю права в Індії є великий вплив на нього релігії, яка зобов'язувала дотримуватися спеціальних *дхарм* – правил поведінки. Дхарми були наповнені релігійним, моральним і правовим змістом. Вони створювалися брахманами і базувалися на нормах звичаєвого права, судовій практиці та узаконеннях царя.

Закони Ману

Особливе місце серед дхарм займають *закони Ману* (бл. II ст. до н. е.), у яких знайшли своє втілення судове й історіографічне ораторство. Вони являли собою творчість різних шкіл брахманів і вважалися навчальними посібниками. Можна сказати, що закони Ману були зводом релігійних, етичних і юридичних настанов, які можна розділити на три групи:

- різні релігійні накази брахманів;
- норми, що регулюють організацію державної влади і взаємовідносини з громадянами;
- норми цивільного і кримінального законодавств.

Збірник складається з 12 глав, а кожна глава включає велику кількість віршів. Закони Ману та деякі інші подібні кодекси закликають захищати слабких від сильних. Оплотом справедливості вважають царя:

«Якщо не було б послуху перед владою, дикі звірі та птахи нищили б жертви і роздирали б людей на шматки, ніхто не вивчав би Вед, не доїв би корів, дівчата не виходили б заміж, були б розірвані всякі узи і панував би загальний розбій».

Тут можна прочитати вислови, які не втратили своєї актуальності у наш час:

«Усі речі визначаються словом, походять від слова: хто ж нечесний у мові, той нечесний у всьому»; «Або не варто приходити до суду, або варто говорити правильно: людина, яка не говорить або говорить неправду, є грішником»; «Треба говорити правду, говорити приємне, не варто говорити неприємну правду, не варто говорити приємну неправду – така вічна карма».

Але закони Ману не варто ідеалізувати: тут закріплено і соціальне гноблення, і расистські принципи (поділ на «чорних» і «білих», на варни – жерці, воїни, простолюди і принижене чорношкіре населення), причому якщо представник нижчої касты скаже щось проти жерця-брахмана, то передбачалося покарання – «залити йому рота розплавленим сріблом»).

«Махабхарата», «Рамаяна», пурани

У I тис. створені визначні народні епічні поеми «Махабхарата» і «Рамаяна», які відтворювали боротьбу воєнної аристократії проти брахманства. Твори можна назвати енциклопедією життя Давньої Індії, бо вміщують багато відомостей про країну, звичаї, управління й культуру.

У «Махабхараті», що складається з 18 книг, описана боротьба двох родів за царство, засуджується братовбивча війна. У творі є вставні епізоди, представлені не лише *легендами й сказаннями*, а й *філософськими трактатами, теоретичними міркуваннями* на теми моралі, права, військової справи тощо. Тут багато філософських висловів:

«Не радійте, коли вам воздають почесні, і не засмучуйтеся, коли вас ображають»; «Учень повинен завжди проявляти лагідність, самоприборкання і наполегливість, не повинен вести себе невгамовно, проявляти зневагу до справ, завжди повинен бути готовий до занять»; «...якщо хто-небудь присвячує себе вченню, але потім, запишавшись вченістю, використовує свої знання для того щоб, перемагаючи у суперечках, соромити інших, може, і досягне високих планет, але неодмінно з них впаде; те, що він вивчав високі науки, не принесе йому ніякої користі».

Найвідоміша частина поеми – «*Бхагаватгіта*» («божественна пісня»), основний зміст якої – *повчання* бога Крішни, який говорить про необхідність для кожної людини виконувати свої

соціальні функції та обов'язки, усі свої думки присвячувати богові. У творі багато філософських висловів, деякі з них не втратили актуальності й сьогодні:

Хто сам себе перемиг, той собі спільник,
Хто ж собою не володіє,
Той, ворогуючи, собі ворог.

Авторство «Рамаяни» приписують першому поетові – *Вальмікі*. Головний герой твору – справедливий цар Рама. В поемі змальовані його подвиги, боротьба з демоном, який погрожував світові знищенням і викрав Сіту – дружину Рами.

Велике значення мали *пурани* («зі старих часів») – релігійні тексти, написані у вигляді історій, які одна людина розповідає іншій. Найдавніші з тих, що збереглися, відносяться до другої пол. I тис. У них розповідається історія Всесвіту від створення до знищення, генеалогія монархів, героїв, мудреців та напівбогів, опис космології, філософії та географії індуїзму. Пурани зазвичай надають перевагу одному божеству та часто використовують релігійні та філософські поняття.

Театральна вистава як форма комунікації

Традиції драматичного мистецтва беруть свій початок від первісного ритуалу. У ведичну епоху інсценівки міфологічних сюжетів стали складовою культових містерій. По суті індійський театр – результат синтезу народних свят і літературної світської драми. Театральні видовища як джерело тем і образів використовували міфологію та епос. Основним засобом передачі змісту дії поряд із піснею й словами був танець, а точніше – жест – квінтесенція рухів. Вважають, що індійська драма розвинулася з найдавнішого виду театральної вистави – *пантоміми*, що супроводжувалася розповіддю-поясненням спеціального оповідача.

Пантоміма (грец. *pantomimes* – той, що все відтворює наслідуванням) – вид сценічного мистецтва, у якому головними художніми засобами створення образу є пластична виразність людського тіла в динаміці й статиці, жест, міміка; мімодрама.

«*Ньяшастра*» – одне з найдавніших наставлень із техніки мімічного мистецтва, що припадає на III ст. до н. е., нараховує 13 положень голови, 39 – очей, 9 – шиї, 37 – рук, 10 – тіла.

Мистецтво розповіді тілом компенсувало відсутність декорацій і мінімум реквізиту на виставах.

Поясненням до вистави слугували й словесні описи місця та часу подій у прологах та між діями. До цього можна додати музичний супровід, костюми. Таким чином виходило щось на зразок між драмою, оперетою та балетом.

Пізніше текст стали вимовляти самі актори. Найдавніші з драм, що дійшли до нас – драми *Бхаса* і *Ашвагхоші* (останній був також і найбільшим поетом) відносяться до I-х століть н. е., але безсумнівно, що у цих авторів існували попередники.

Серед творів, що стосувалися історичного розвитку Індії – п'єси *Калідаси* (кінець IV– поч. V ст.), *Вишакхадатти* (VI–V ст.) та ін. Калідаса не лише прославляє подвиги царів, а й засуджує їхні неблаговидні вчинки. Найвідоміша його п'єса – «Шакунтала». Автор п'єси «Перстень Расшаси» Вишакхадатта виступає як справжній патріот, що закликає до об'єднання Індії.

Таким чином, у Стародавній Індії велике значення надавалося усним формам пражурналістики, представленим головним чином у ведичній поезії, проміжній формі – театральній виставі. Особливе значення на розвиток суспільної думки країни мали релігійно-філософські вчення.

Запитання. Завдання.

1. Які боги і божества пов'язані з пражурналістикою Стародавньої Індії?
2. Який вид красномовства був найпоширенішим у Стародавній Індії?
3. Доведіть, що Веди є енциклопедією життя стародавніх індійців.
4. Яка з відомих збірок Веди знаходиться найближче до журналістики?
5. Чому давні індійські релігії надавали велике значення слову?
6. Розкажіть про розвиток проповідництва у Стародавній Індії. Що вам відомо про Сіддхартху Гаутама?
7. Доведіть, що трактат Каутильї «Архашастра» – зразок політичного красномовства.
8. Які давньоіндійські письмові джерела вказують на значний розвиток судової риторики?
9. Здійсніть віртуальну подорож до Стародавньої Індії I ст. до н. е. Що ви можете розказати про культурний розвиток країни?
10. Ознайомтеся з уривками з книги Майорова Н. И. «Введение в историю Древнего Востока». Чому, незважаючи на таку багату історію, вчені й досі не створили цілісної соціально-політичної картини Давньої Індії?

2.5. Стародавній Іран

Давньоіранські племена та народності розселилися з II тис. до н. е. на широких просторах Євразії: від Гіндукушу до витоків Дона й від Уралу до Перської затоки. На початок I тис. визначилася територія, заселена східними та західними іранцями. Східні жили в Середній Азії (включаючи значну територію нинішнього Афганістану й частину Гіндукушу). Центри осілого східноіранського населення – області Фергани, Хорезму, Согди, Бактрії, Дрангіани, Паміру і Хорасана. Західні іранці займали головним чином територію нинішнього Ірану, осілі – області Мідії, Атропатени і Фарсу.

Міфологічні покровителі пражурналістики

У давньоіранській міфології, як і в інших країнах, велике значення надавалося святості слова. Існували боги, яких можна певною мірою вважати покровителями пражурналістики. Це перш за все божества, що входили до верховної тріади богів: Ахура Мазда, Аша Вахшішта і Воху Мана.

Верховне божество *Ахура Мазда* («Господь Мудрий») творить світ за допомогою думки й потребує собі духовного поклоніння, молитви перед священним вогнем. Його зображали жерцем, підкреслюючи духовність його сутності й дій. Він мав вигляд досконалої людини – царя з крилами птиці, пір'я символізували промені сонця. Ахура Мазда створив усе буття, огорнув духовні форми плоттю, накреслив усі думки, слова й діяння. Людина повинна обрати добрі думки, слова та справи й тим посилити сили добра у його протиборстві силам зла.

Аша Вахшішта (істина), який втілює світовий божественний порядок і праведність, є покровителем вогню, втіленого в усіх земних творіннях, хранителем мудрості, вищих сил, пов'язаний з досконалістю, справедливістю, творчим началом, розумінням людиною свого божественного духа, пізнанням вищого розуміння життя. У нагороду за розвиток особистості, що спирається на досвід, дарує багатство матеріальне й духовне, величезні сили і здатність протистояти будь-яким випробуванням.

Воху Мана – (добра думка) – уособлював благу думку верховного бога. Воху Мана – покровитель релігії, навчання,

вчителів і пастирів, захисник місіонерів та всіх, хто знаходиться в дорозі, покровитель тварин. Із ним пов'язані думка, слово, контакти, розкриття таємниць, доброта, щирість, порядність. До людини приходить в образі старця з магічним посохом, яким відганяє злі думки і який простягає для порятунку всім мандрівникам. Його вищий дар – дар пророцтва, лідерства.

Ця трійця одночасно втілює і моральну тріаду: єдність слова (Ахура Мазда), думки (Воху Мана) і справи (Аша Вахшішта). У тріаді *думка – слово – справа* центральне місце займало слово. Володіючи магічною силою, воно зливалося зі справою, що відповідало авторитету вироку, наказу, виголошеного верховним правителем, царем.

Крім названих, до пражурналістики мали відношення Мітра, Сраоша, Шахревар.

Мітра – (вірність, клятва) – один із відомих верховних богів, має 1000 очей і вух, пильно стежить за тим, щоб усі працювали по правді та справедливості.

Сраоша – (благовістя) – провідник і хранитель святого слова, космічних знань і ключів до них. З'являється тільки там, де зло перемагає, і словом, вібрацією звуку змушує захитатися «твердині» темряви, будить світле в людях.

Шахревар – (небесне воїнство) – покровитель людей-воїнів, які йдуть на ризик, сміливо кидають виклик несправедливості, борються за праве діло, вселяє хоробрість і впевненість. Шахревар – охоронець неба, ватажок світлого небесного воїнства, владика металів. Йому відповідає активне начало, контакт, живе слово. Зображали його з вогненным мечем, що перемагає темряву.

Синкретизм пражурналістики в Авесті

Авеста (основа) – священна книга давніх іранців, яка містить *пісні* (гати), *гімни*, *молитви*, *легенди*. Головною частиною Авести традиційно вважаються *Гати* – гімни пророка Заратустри, присвячені Ахура Мазді, у яких викладаються основи його віровчення, його філософський і соціальний посил, описується нагорода праведникам і поразка злісних.

Найдавніші частини Авести складені в архаїчний період на давньоіранській мові. Спочатку зберігалися усно, письмові

записи виникли значно пізніше. В Авесті є багато міфологічних елементів та стародавніх народних уявлень. Зокрема її міфологія багато в чому схожа на індійські Веди, але світ Авести є немов віддзеркаленням: в індуїзмі *деви* – добрі божества, а в Авесті – злі; навпаки, *агури* – добрі в іранців і злі в індусів. Це свідчить про духовне розмежування в давньоарійському світі, на яке й спирався Заратустра у своїй релігійній проповіді.

Спочатку Авеста нараховувала 2 млн віршів, розділених на 1200 глав, написаних золотою краскою, що не змивається, на 12 тис. дублених коров'ячих шкірах. Коли Олександр Македонський у IV ст. до н. е. розбив Дарія й пограбував Персеполь, Авесту було спалено. Чи існував другий примірник книги – невідомо. Але коли через багато років жерці задумали відновити текст Авести, вона виявилася вчетверо коротшою за первісний варіант. Завдяки тому, що твір передавався усно, він зберігався протягом 500 років.

Друга редакція Авести відбулася за династії *Сасанідів* (III–VII ст.) і мала на меті науково-пізнавальні цілі. На відміну від першої редакції, де, за міфологією, її продиктувало пророкові верховне божество, що відбито у формі *діалогів*, до другої були вміщені коментарі – *зенд*.

Авеста складалася з 21-ї книги, які були науковими, юридичними і богословськими. Текст у ній організовано з метою кращого вивчення та запам'ятовування. Головна частина – *проповіді Заратустри* (Заратуштра, Зороастр – «той, хто приносить жертви зіркам»).

Сучасні дослідники вважають, що Заратустра жив у VII–VI ст. до н. е. Він, ймовірно, єдиний засновник релігії, який був одночасно і священнослужителем, і пророком. Провів багато років у пошуках істини. Його гімни дозволяють допустити, що він став свідком насильств, військових дій, прагнунв справедливості.

Заратустру, коли той став дорослим, Ахура-Мазда покликав на гору і передав своє вчення. Потім пророк прожив іще 20 років у пустелі. Проти нього виступили маги, вимагаючи див і випробовувань. Заратустру зв'язали, обливали їдким зіллям, розтопленою міддю. А він брав у руки вогонь і роздавав його

іншим, бо вогонь із його рук не обпікав. Коли ж досяг тридцятилітнього віку – зрілої мудрості – йому було одкровення. *Френсіс Беррет*, дослідивши багато джерел, так описав це:

«Коли Зороастр побачив світ (під час одкровення), один голос сказав йому: «Світ – прекрасний!», і в цей же момент другий голос сказав: «Світ – жахливий!» І саме через це вічне протиборство у собі Зороастр повинен був вічно сміятися. Обидві половини його мозку були настільки збуджені, биття його мозку ставало настільки сильним, що це відчували руки, коли їх прикладали до голови. Багато років Заратустра провів у пустелі, де годувався лише кислим молоком, а потім на горі, де жив усамітно; після цього, весь у язиках полум'я, з'явився персидському цареві і його придворним, звістивши своє вчення про подвійність світу».

Роки проповіді були майже безплідними – зумів навернути в нову віру лише двоюрідного брата. Тоді Заратустра покинув свій народ і відправився до іншого, де зміг добитися прихильності цариці Хутаоси та її чоловіка – царя Каві Віштаспи. Навернення в нову віру Віштаспи розсердило сусідніх правителів, які вимагали повернення до старої релігії. Пророк відмовився це зробити, тому почалася війна, у якій Віштаспа отримав перемогу. Так вчення Заратустри стало державною релігією в країні царя Каві Віштаспи.

Прожив Заратустра, за переказами, 77 років. Загинув насильницькою смертю – від руки жреця-язичника. Хоча є відомості, що наприкінці життя пророк подався в місто Балк, де й помер у 512 р. до н. е., за однією версією – своєю смертю, за іншою – убитий туранцями або загинув від блискавки.

Авеста є зразком перш за все *релігійного*, а також *політичного* й *епідиктичного красномовства*. Найдавніші її частини – «*Гати*», включені в основну книгу Авести – «*Книга гімнів та молитов*» («Яшну»). За формою та змістом вони відрізняються від інших частин. «Гати» складені у віршованій формі, є проповідями самого Зороастра. Він виступає як реальна особа, жрець і людина, яка страждає через те, що тривалий час не має послідовників, зіштовхується з великими труднощами в розповсюдженні релігії та терпить гоніння на батьківщині. Тільки в Молодшій Авесті, найбільшій за обсягом, Заратустра

постає легендарним героєм з чудотворними надлюдськими рисами. Тут Ахура-Мазда доручає Заратустрі оновити релігію. Він проводить кардинальну реформу, проголосивши віру тільки в Ахура-Мазду і його кінцеву перемогу, відкидає частину племінних богів – девів, про що свідчить напис царя Ксеркса.

«Гати» заворожували емоційним напруженням, численними повторами, мірністю мови, їх вимовляли речитативом або співали. У всіх повчаннях гат говориться про життя, побут, норми поведінки. Увесь світ розглядається як роздвоєний, розділений на дві сфери: земну, «світ речей», і духовну, «світ душі». Тому Заратуштра часто повторює заклик:

«Про допомогу прошу і підтримку в обох світах – тілесному й духовному».

Головна увага приділяється світу земному. Зміст гат зводиться до *повчань* про користь осілого тваринництва й необхідність справедливого управління та розпорядку. Як головний засіб боротьби людей із силами зла вказується на заняття землеробством, скотарством і прагнення до збільшення матеріальних благ: «Хто сіє збіжжя, той сіє праведність». У гатах засуджується життя кочівників-грабіжників, піддаються прокляттю правителі та жерці, що знищують худобу при жертвоприношеннях. Яскрава проповідь тваринникам у гаті, яка вміщує благання Душі бика:

Хто створив мене і для чого?
Айшма злий гнітить мене,
Викрадають злодії та грабіжники.
Крім вас, захисту немає;
Селянин нехай пестить мене!

У різних гатах говориться про прагнення до багатства й благополуччя, вихваляються хороші правителі, особливо Віштаспу. Вони мисляться охоронцями закону та порядку:

Нехай панують хороші правителі
(Хай не панують погані),
Втілюючи добре вчення й відданість.
Те вчення, що приносить добро їхнім нащадкам...

Ненависті заслуговують ті, хто «своїм язиком примножують грабежі та насилля», хто, ніби лінивці, живуть «не

тваринниками серед тваринників», хибні наставники, «хто порочить священні слова». Велике місце займають проповіді, у яких відтворена боротьба Духів добра і зла:

... Обидва духи, що вже спочатку
у сновидінні були подібні близнюкам
І зараз перебувають в усіх думках, словах і справах, – суть Добро і Зло.
Серед них обох добрі правильний вибір зробили, але не злі.
Коли ж зустрілися обидва духи, вони поклали початок
Життю і тлінності й тому, щоб до скінчення віку
Було б долею брехливих – найгірше, а праведних – найліпше.
Серед двох духів вибрав собі Брехливий найгірші справи.
Праведність вибрав для себе Дух священний,
Його одяг – небесна твердь.

У царстві божеств Добра, згідно з переказами гат, панує порядок і гармонія, що відтворює ідеал земного розпорядку. Така гармонія покоїться на принципі троїчності – слова, думки, справи, – про що свідчить такий приклад красномовства:

О ти, творець худоби, води й рослин, даруй мені
Життєву силу [Амертат] і здоров'я [Аурват]
твоїм благочинним духом [Мазда];
А також силу й бодрість – за допомогою благої думки [Воху Мана]
в судний день вироку.

До злих духів – девів – так звертається Заратустра:

«Ви, деви, – породження злої думки, за допомогою злого слова ви позбавили людей блага».

Звертаючись до людей, Заратустра перш за все вихваляє вождів, царів і жерців, амагається оволодіти силою слова, щоб здолати силу слів девів. Магічна сила слів підтверджується у проповідях гат:

«Проголошую слова, котрі хай не будуть почуті прибічниками брехні [Друдж], але хай будуть почуті послідовниками Мазда <...> Не слухайте заклинань прибічників брехні... Слухайте жерця істинних слів, хто спроможний підтвердити істинність слів...»; «Мазда знає таємні вислови».

Сенс спілкування Заратустри з Маздою і добрими духами зводиться до того, щоб довідатися, як виголошуються такі таємні слова:

«Оголоси нам за допомогою слова з вуст твоїх, щоб міг я попередити усіх, хто живе, о Владико»; «Як дізнатися про вашу перевагу над тим,

кого я боюсь? Відкрийте мені таємне слово благої думки...», «Допомоги чекаю від Ахура Мазда, Арти й Воху Мани їхніми натхненними виловами й заклинаннями».

Пророча місія складача гат висловлюється у таких рядках:

«Заратустра – це пророк славослав'ячий, який піднімає свій голос в ім'я найкращого розпорядку й почитання»; «Поки я можу й поки є сили у мене, я готовий вчити людей прагнути до кращого розпорядку. Найбільш яскраво висловлює Заратустра свою пророчу місію в гімні Ахурі Мазда, в якому просить: «Навчи ж мене висловам твоїм! Допоможи мені силою Хшатри і Арти <...> хочу я повстати і вигнати осквернителів завітів твоїх».

Як уже сказано, Заратустра виконує дві функції – пророка й жерця. Тому гати також можна розділити на ті, де переважають хвалебні мотиви (що можна віднести до епідиктичного красномовства) і де – проповідь, у яких звучать повчання, однак чіткої межі між ними немає. Поряд із поетичними гімнами богам в давньоіранських текстах присутні *моральні максими* та *політичні декларації*. Вони сповнені давнім розумінням святості й безперервності життя:

«Потрібно безперестанно людей примножувати і худобу».

Гати наповнені численними *гімнами, молитвами, піснями*. Обов'язково згадується ім'я Заратустри, правителі, яких він вихваляє, звучить прохання про його винагороду:

«Яка буде мені, Заратустрі, нагорода за славослов'я?».

Велике значення має *«Моління пророка»* :

Як, о Маздо, служити тобі, о Ахуро?

Знаю я, о Маздо, то, від чого безсилий я:

Мало отар у мене і мало людей.

До тебе кличу, подивись, о Ахуро!

Надай мені допомогу, ніби друг, що підтримує друга.

Навчи мене за допомогою Арти знайти благу думку [Воху Мана].

Німецький дослідник *Г. Гумбах* відмітив цю гату як яскравий зразок психологічного впливу на слухачів завдяки поетичному слову. Дидактизмом сповнені й такі гати:

«Виголошую слова, котрі нехай будуть почуті»;

«Проголосити хочу повчання, слухайте пильно...».

Таким чином, Авеста ввібрала в себе безліч яскравих поетичних образів, передусім релігійної риторики.

Пражурналістські явища в інших давньоіранських джерелах

Клинописні *написи* Ірану відтворюють аристократичну лінію давньоіранської традиції, у центрі якої – ідея законного могутнього монарха. Серед значних написів – Бегістунський. Це клинописний текст трьома мовами на 400 рядках, вирізьблених на скелі Бегістун у Західному Ірані за наказом царя *Дарія I* (522–486 до н. е.). Напис викарбовано на території стародавньої Мідії на висоті 105 м від дороги, що з'єднувала Вавилон і Екбатани. Розміри напису становлять близько 7 м у висоту і 22 м завширшки. Барельєф зображує Дарія під заступництвом бога Ахурамазди, який зустрічає своїх переможених ворогів. Скала нижче написів обрублена вертикально і зроблена з метою збереження майже недоступною. Це важливе історичне джерело для вивчення стародавньої історії народів Ірану, Закавказзя та Середньої Азії.

У Бегістунському написі перелічуються території, що входили до складу держави Ахеменідів, розповідається про повстання народів проти перського панування (522–521 до н. е.) в Еламі, Мідії, Ассирії, Єгипті, Вірменії, Маргіані (Середня Азія) та про придушення повстань і невдалий похід Дарія I у Скіфію.

Збереглися написи царів Ірану, володарі якого щедро робили декларації щодо власної справедливості, прославляли себе в царських написах. Ось кілька написів Дарія, які можна вважати зразками *політичного красномовства*:

«Каже Дарій-цар: «О ти, хто буде з часом царем, міцно оберігай себе від брехні. Людину, яка буде брехуном, суворо карай, якщо хочеш, аби твоя країна була неушкоджена»;

«Каже Дарій-цар: «...Тому допоміг мені Агура-Мазда та інші боги, які є, що я не був злочинцем, не був брехуном, не був тим, хто обдурює, ні я, ні мій рід. Я дотримувався справедливості. Ані слабкому, ані сильному я не робив зла. Людину, яка старалася для мого дому, я осипав своїми щедротами, того, хто шкодив, я суворо карав...».

Одночасно цікавою є риторична формула, що передає атмосферу політичного життя та характер судочинства у Давньому Ірані: найбільш наближених до царя людей, які наглядали за сатрапами, називали «очі й вуха царя».

Про особливості *побутового красномовства* давніх іранців можна зробити висновок на підставі листа сестри братові:

«Привіт моєму брату. Чи будеш ти добре поводитися з моїми дітьми, коли я помру? Чи викупиш ти їх з боргової тюрми, якщо вони туди потраплять? За мого життя ти був зі мною жорстоким. Підніми голову і скажи правду, дивлячись на сонце: чи ж не ростила я тебе, начебто ти був моїм власним сином? Чи я повинна сама прийти до тебе і сказати все це прямо тобі в очі? Чому, коли наш брат Римут захворів, ти не відправив його до мене? Пришли мені ячменю і фініків, бо в мене нічого немає. Нехай цей лист пом'якшить твоє серце, і боги зроблять твоє серце милосердним».

Від сасанідської епохи відомо близько сотні назв різних релігійних, літературних і наукових творів. Велике значення мало існування епосу, де згадувалися імена царів, героїв і цілих династій.

У ранньосасанідських написах можна знайти інформацію про *державні записи, постанови і збірники*, які велися при кожному з сасанідських царів. Ці документи включали в себе *опис основних подій* царювання того чи іншого правителя. Проте це не були *літописи*, а скоріше щось на зразок *маніфестів*.

Літонус (старорус. – рік та писати) – щорічний запис історичних подій їх сучасниками.

Маніфест (лат. *manifestum* – заклик) – особливий акт глави держави або вищого органу державної влади, звернений до населення.

У середині IV ст. секретар Шапура II Хорбуд переклав на грецьку мову твір «*Правдиве слово*» якогось Абарсама – свого сучасника. Це – варіант «Книги про діяння Арташира, сина Папака», перший відомий нам «історичний» офіційний роман. У ньому генеалогія династії тягнулася до Ахеменідів («Дарієв»).

У IV–V ст. складені східно-іранські епічні цикли, що розповідають про міфічних «перших правителів». У цей же час поширюються середньоперсидські переклади парф'янських «історичних» поем – наприклад, «*Спогад про Зарере*», де говориться про битву іранців за віру Заратустри з їх одвічними ворогами – «турами» (у сасанідському варіанті вони названі хіонітами). У творі є приклади епістоляріїв, риторичних творів, знакових форм пражурналістики (на зразок вогнищ) тощо.

Державна пошта як важливий засіб комунікації

Щоб тримати у покорі численні народи на великій території, була створена досконала система доріг.

Перський цар *Кір II Великий* (? – 530 до н. е.) створив досконалу систему *поштового зв'язку*, але найбільшого розвитку вона досягла за часів *Дарія I* (522–486 до н. е.). Однак існують вказівки на те, що схожа служба кур'єрів існувала набагато раніше.

Передача повідомлень здійснювалася головним чином через *ангарів*. Ангарами в епоху Ахеменідів називались кінні гінці, які доставляли урядові розпорядження та новини, що мали державний інтерес. Пошта передавалася за принципом естафети: вершник, який отримав послання, мчав до іншої станції та передавав пакет другому вершнику, той – третьому і так далі.

Грецькі історики Геродот і Ксенофонт захоплювалися станом доріг і чіткою організацією кур'єрської служби. Для того, щоб подолати відстань від Сард до Суз (бл. 2300 км), подорожуючому пішки, по словам Геродота, треба було близько 90 днів. Царська пошта доставлялася значно швидше. Тому величезну відстань із кінця в кінець державна служба долала за 6–8 днів, пройшовши 111 станцій.

Геродот писав:

«Перси так вдало організували передачу новин, що ніхто у світі не може їх перевершити. Ні сніг, ні дощ, ні жара, ані темнота не затримають посланців царя Дарія, не заважатимуть їм із найбільшою швидкістю здолати необхідний відрізок шляху... Ніщо на світі не виконується так швидко, як накази, які доставляють його кур'єри».

Розповідь Геродота доповнює Ксенофонт:

«Ніщо у світі не може сперечатися з ними у швидкості, голуби й журавлі ледве встигають за ними».

Знакові явища пражурналістики Давнього Ірану

Серед знакових явищ – коронація царя Парса Арташира й перемога над парф'янським царем Артабаном V, що відображені в наскальних рельєфах. Також відчеканені монети з новим титулом Арташира – «Той, що вклоняється Ахура-Мазді, бог, цар царів Ірану, що походить від богів».

Відтоді, коли зороастризм назвали державною релігією, заснований храм вогню, що став загальнодержавним святилищем. У цей час Арташир зосередив у своїх руках не лише цивільну та військову, а й релігійну владу.

Спочатку зороастризм сасанідських монархів відбивався в їх офіційних пам'ятниках лише за допомогою титулатури та символів. Зороастризм ранньосасанідського часу відігравав культ не лише Ахурамазди, а й Анахіти, на той час переважно богині війни та перемоги, і культ бога Мітри.

Отже, пражурналістика Стародавнього Ірану представлена перш за все давньою риторикою різних видів у священній книзі Авеста, а також деякими іншими джерелами, що підкреслює як усну, так письмову і знакову форми пражурналістики.

Запитання. Завдання

1. Імена яких богів Ірану пов'язані з пражурналістськими явищами?
2. Які види красномовства були розповсюджені у Давньому Ірані?
3. Яке значення має Авеста як давній пам'ятник для розвитку пражурналістики?
4. Чим відрізнялися Гати? До якого з видів красномовства вони можуть бути віднесені?
5. Які джерела підтверджують існування побутового красномовства?
6. Що вказувало на існування знакових явищ?

3. Пражурналістика Античності

Культура античного світу космологічна, вважається підґрунтям європейської цивілізації. Витоки демократичної державності – у Стародавній Греції, отже, і коріння журналістики – у міфології, яка дає початок майже всім наукам. На зв'язки з журналістикою свідчать такі слова, як «меркурій», «вісник», «герольд», що ввійшли до назв сучасних газет.

3.1. Стародавня Греція

У Стародавній Греції спостерігалися інформаційні явища, наближені до засобів масової комунікації: давньогрецька література, театральні видовища, спілкування на площі, виступи ораторів, різноманітні написи. Давня Греція стала справжньою колискою журналістики, а явища, які виникли в той період, існують і зараз, у XXI ст. Стародавню Грецію можна вважати винахідницею способів комунікації, що дійшли до сучасних суспільств у майже незмінному вигляді: алфавіт, сприйнятий у фінікійців, а риторика стала невід'ємною частиною європейської культури.

Там вироблені також принципи складання та поширення книги, проводилися Олімпійські ігри, влаштовувалися театральні вистави. Елліністичний світ винайшов і політичну комунікацію, сформувавши структуровані та впорядковані збори, де за результатами дебатів приймалися загальні рішення.

Більшість творів різних жанрів архаїчної та класичної епох (поезія, драма, промови, історичні твори) написані для усного виконання.

Міфологічні покровителі пражурналістики

Покровителем «служби новин» в античній міфології вважали *Гермеса* – вісника богів, покровителя дотепності, гімнастики, мандрівників, доріг, торгівлі. Гомер робить його гінцем і виконавцем волі Зевса. Прудконогий Гермес виконував усі

накази, орієнтувався в кожній ситуації, а за потреби умів стати непомітним. З часом інші боги та богині також стали користуватися його послугами, і Гермес зробив собі на ногах маленькі крильця, щоб устигати виконувати всі доручення. Його також зображали у широкополому капелюсі – головному уборі мандрівника. У «Діалогах» Лукіана Гермес скаржиться матері Майї на велику кількість і непосильність справ, які на нього звалив батько:

«Ледве встигаю привести в порядок місця для лежання і владнати все як слід, треба з'являтися до Зевса і розносити по землі його накази, невтомно бігаючи туди й сюди <...> Жахливіше за все, що я ночами не сплю, а маю водити до Плутона душі померлих, бути провідником покійників і бути присутнім на підземному суді. Та моїх денних турбот ще мало; недостатньо, що я присутній на палестрах, служу глашатаєм на народних зборах, учу ораторів вимовляти промови...».

Гермеса вважали майстром діалога, уміння виголошувати промови. Він згадується й у мікенських табличках. Після завоювання О. Македонським перської держави (кінець IV ст. до н. е.), коли в Азії та Єгипті виникають грецькі держави, Гермеса ототожнювали з єгипетським богом науки та магії Тотом.

Жіночим аналогом Гермеса була богиня веселки *Іріда* – втілення цілісності світу (чи не тому журналізм такий різнокольоровий та всеохоплюючий?), пізніше – вісниця олімпійських богів. На відміну від Гермеса Іріда виконувала накази Зевса й Гери, не виявляючи власної ініціативи.

Боги-вісники Гермес і Меркурій були доповнені плеядою муз (грец. – «та, що мислить», у переносному значенні – натхнення, творчість). Спочатку їх було три: *Мелета* – роздуми, *Мнема* – пам'ять, *Айода* – пісня. Гесіод називає вже дев'ять. До них зверталися за підтримкою, деякі з муз безпосередньо пов'язані з пражурналістськими явищами:

Калліона («прекрасноголоса») – найстарша серед муз; первісно богиня співів, згодом покровителька епічної поезії та науки. Зображували її вродливою дівчиною з паличкою (стилосом) для писання та навощеною дощечкою в руках.

Покровительку історії *Кліо* зображували, як правило, із сувоєм та грифельною паличкою в руках. Музу ліричної поезії *Евтерпу* також уявляли з сувоєм біля ніг. *Мельпомену* – музу

трагедії – спершу вважали музою пісні взагалі, згодом – журливої пісні. Зображували її в театральній мантії, з трагічною маскою та мечем або палицею в руках.

Особливе місце посідала *Полігімнія* («багата на гімни») – муза поезії та красномовства. Вважали, що вона зберігає в пам'яті всі гімни, пісні й ритуальні танці, які славлять олімпійських богів. Полігімнію часто зображали із сувоєм у руках, на вустах вона тримає вказівний палець правої руки.

На противагу музам існували *сирени* (у давнину їх називали музами смерті) – це земні демонічні істоти, солодкоголосі напівжінки, напівптахи. Якщо сирени, згідно з переказами, насмілювалися змагатися з музами, то були переможені й ощипані, а їхні пера музи носили на голові.

Нижчими божествами вважали *демонів* (божества, духи), які трактуються як власні інформаційні посередники між людиною та богами. У діалозі Платона «Бенкет» наводяться слова про їх роль:

«Бути тлумачами і посередниками між людьми і богами, передавати богам молитви і жертви людей, а людям накази богів і винагороди за жертви. Перебуваючи посередині, вони заповнюють проміжок між тими й іншими, так що світ зв'язаний внутрішнім зв'язком. Не стикаючись із людьми, боги спілкуються з ними через демонів і наяву, і уві сні».

Усні форми пражурналістики

Найважливіше місце у Стародавній Греції посідали усні форми пражурналістики, складові якої – *інформування через вигукування оголошень, поштовий зв'язок, міжособистісне й групове спілкування, епічна поезія, ораторство* тощо.

Діяльність вісників

У Стародавній Греції велике значення мала діяльність *вісників*: гінців, глашатаїв, посланців, які розповсюджували важливу інформацію серед громадян поліса.

Глашатай – недоторкана особа, до обов'язків якої входило робити публічні заяви у полісі та за його межами.

Вісники інформували громадян про вшанування прославлених полководців, прибуття до міста чужоземних послів, чергову роздачу хліба, театральні вистави, виклик до

суду, винесення вироків, виконання страт. Один із гінців приніс в Афіни радісну звістку про перемогу стратега Мальтіада над перськими військами під Марафоном (490 р. до н. е.). Дотепники мають підстави твердити, ніби родоначальник марафонського бігу є одним з найперших попередників сучасних репортерів.

Часто вулицями ходили глашатаї, виконуючи *рекламні твори*. Для жителів Афін призначалися така пісня:

«Щоб очі сяяли, щоб щічки рум'яніли, щоб надовго зберігалася дівоча краса, розумна жінка купуватиме косметику за розумними цінами у Ексліптоса».

Поштовий зв'язок

Особливості політичного життя Стародавньої Греції зумовили своєрідність її поштових зв'язків. Численні міста-держави не підтримували між собою обмін регулярними поштовими повідомленнями. Якщо виникала потреба передати важливу звістку, то використовували морські судна або гінців – *гемеродромів* («денних гінців»), але за необхідності вони бігли і вночі. Для передачі звісток на близькі відстані використовували *граматофорів* («листоноші»). Служба тих та інших вважалася відповідальною та почесною. Для неї відбирали витривалих і швидких бігунів, нерідко переможців Олімпійських ігор.

Історія зберегла багато відомостей про знаменитих гемеродромів. Наприклад, про Ласфена із Фів, який обганяв на довгих дистанціях прудконогих коней. Його товариш Ефхід здійснив подвиг, пожертвувавши життям: пробіг більше 200 км, щоб доставити священний вогонь із Дельфійського храму в Акрополь, коли там через недогляд жриці він погас. Ефхід так швидко біг, що, повернувшись до Афін, помер від перевтоми. Інший відомий гонець Філіп за 24 години пробіг 225 км, щоб передати лакедемонянам прохання афінян про військову допомогу проти персів. Гемеродрому Олександра Великого Філоніду в Олімпії споруджено пам'ятник за швидкість бігу: відстань у 90 км він пробіг за 9 годин.

Міжособистісне та групове спілкування

У Греції приблизно з VIII ст. до н. е. з'явилися *поліси* – невеликі незалежні одна від одної общини. У кожному з полісів

існувала міська площа – *агора*, яка стала важливим каналом комунікації, бо слугувала інтересам політичного, торгового та релігійного життя.

На агору відправлялися з найрізноманітніших причин: на збори, до суду, за покупками, відпочити в затінку портиків. Агора ставала також місцем бесід. На ній виступали оратори, велися політичні суперечки, дізнавалися останніх новин.

К. Куле зазначає, що агора – це «місце, де розносять новини, готують сходи або прогулюються, перемивають кісточки... діляться інформацією і ведуть суперечки», тут можна розповсюджувати чутки, плести інтриги, сіяти наклепи. Та найголовніше, на думку дослідника, що агора виконувала унікальну роль – простору для обміну думками, а також була загальнодоступним місцем для прогулянок, місцем виконання культових обрядів та політичних зібрань, національним музеем. Узагалі за багатьма показниками поліс має право називатися «суспільством комунікації».

У Греції існували й інші місця для спілкування: *гімнасії*, лазні, ярмарки, перукарні тощо.

Із місця для спортивних занять, яким був спочатку, гімнасій перетворився на інтелектуальний центр, став місцем обміну інформацією, а пізніше – справжнього навчання. На основі великих гімназій засновані школи: Академія, Лікей, Кіносарг, Краній.

Чоловіки майже весь час проводили у громадських місцях: на площах, у театрах або на стадіонах. Особливе місце належало *храмам*, які стали не лише місцями поклоніння богам, як у Єгипті або Месопотамії, а й слугували священною скарбницею, касою й архівом. Там зберігалися державні гроші, цінні статуї, твори мистецтва.

Особу, яка не відвідувала людні місця, вважали «несуспільною». Так, в Афінах існував громадський будинок, про який *Р. Ю. Віннер* пише, що це – велике приміщення, куди сходяться поговорити сусіди, щось на кшталт громадського клубу для простого люду. Його призначення – служити місцем громадського прийому гостей та загальних урочистих трапез, а пізніше – нічлігом для гостей або молодих неодружених членів

громадського союзу, безсімейних тощо. Також будинок служив для громадських розваг, наприклад танців і мімічних дій. Майже завжди в ньому зберігаються різні релігійні емблеми, священні маски та костюми, прапори, ідоли і т. п., які виносять в урочистих ходах або містичних церемоніях.

У пізньому суспільному житті грецьких міст певну роль відіграють аналогічні форми у вигляді відкритих публічних трапез та зібрань у великих відкритих залах, портиках, куди сходяться люди для ділових бесід і відпочинку.

Епічна поезія

Передвісниками ораторського мистецтва стала давня *епічна та лірична поезія*. Дослідники звертають увагу на роль першої, що відтворює цивілізацію, яка не знала письма. У дописемному суспільстві пам'ять – єдиний спосіб зберегти минуле й сучасне. Лише слово аеда може подарувати героєві можливість жити у пам'яті нинішніх і майбутніх людей.

Аеди співали перед слухачами про богів та героїв. Вони користувалися мнемонічними прийомами, вживали своєрідні «формули», тобто слова, які неодноразово використовували для змалювання типових подій. Про існування подібних «формул» свідчать поеми *Гомера*. Греки цінували вміння красиво й вишукано говорити. Гомер порівнював красномовство з даром воювати. Про талант красномовця як дар самих богів читаємо в «Одіссеї»:

Тож не однаково нас безсмертні боги наділяють –
Вродою, розумом бистрим чи то красномовності даром.
Зовсім нікчемною часом буває на вигляд людина,
Та божество її словом вінчає, і з захватом ширим
Дивляться всі на промовця, – упевнено й скромно на зборах
Він виступає, та всіх він увагу до себе приверне, –
Всі як на бога зорять, коли він по місту проходить.

Гомер звертає увагу й на те, що красномовцем можна стати в результаті навчання. Наставник Фенікс говорить своєму учневі Ахіллу в «Іліаді»:

Тим-то й послав мене він, щоб всього тебе міг я навчити –
В слові пророчистим будь і в ділі поборником ревним.

У поемах Гомера чимало прикладів, що є проявами публічної промови (сварки Агамемнона й Ахілла, промови Одиссея, жалібні слова Пріама за своїм сином Гектором тощо). Ось як Ахілл втішає Пріама:

І, промовляючи, з словом до нього звернувся крилатим:
«О бідолашний, багато печалі душею зазнав ти!
Як же наблизитись до кораблів ти наваживсь ахейських
Сам, перед очі того, хто стільки синів твоїх славних
Зброї позбавив? Мабуть, і серце у тебе залізне.
Та заспокойся і в крісло сідай. Хоч як боляче нам,
Глибоко в серці сховаймо свою ми журу і скорботу.
Не допоможуть нічого найревніші сльози й ридання.
Долго таку вже боги нам, смертним, направили нещасним –
Жити весь вік у журі, самі лиш вони безпечальні...»

У поемах Гомера також публічно виступають Одиссей, Агамемнон, Нестор, Гектор, Пріам та інші. Про Нестора в «Іліаді» читаємо:

Схопивсь тоді солодкомовний
Нестор, із голосом звучним славетний промовець пілоський.
З уст його мова текла, бджолиного меду солодша.

Особливим оратором виступає Одиссей, із яким ніхто не смів сперечатися у мистецтві промови:

А як підводився з місця свого Одиссей велемудрий –
Довго мовчки стояв, утупивши очі у землю,
Берла ні взад, ні вперед не хилив у своїй він правиці,
А непохитно тримав, немовби до того незвиклий.
Скажеш ти – чимсь роздратований він чи якийсь нваіжений.
Тільки як видобув він із грудей своїх голос могутній –
Мова його гомоніла, як та снігова хуртовина,
Й годі із смертних комусь тоді з Одиссеєм змагатись.
Не дивувались і ми вже, який він був доти на вигляд».

Детальність опису в поемах Гомера «Іліада» та «Одиссея» (т. зв. «гомерівський каталог» подій, явищ), різноманітні відомості про давню Елладу (наприклад, опис щита Ахілла), епічний об'єктивізм, конкретність – усе це свідчить, що твори Гомера відповідають вимогам до журналістських творів.

Приклади красномовства знаходимо й у творах *Гесіода*. У його дидактичній поемі «Роботи і дні» сказано:

Мовивши так, засміявся родитель безсмертних і смертних.

Славному дав він Гефесту наказ, щоб той якнайшвидше
Землю змішав із водою, поклавши всередину людський
Голос і міць і з лиця уподібнивши вічним богиням
Красної дівчини постать принадну. Афіні казав він
Різних мистецтв научати, щоб ткала прегарні тканини,
А золотій Афродіті круг чола її розілляти
Любість, і болісну хіть, і гризоти, що тіло з'їдають.
Ще і гінцеві Гермесу, аргусовбивці, розум собачий
В неї велів він покласти й навички крутійської вдачі.
Так говорив – і безсмертні послушали владаря Зевса.
Чинячи волю Кроніда, славетний кульга обоногий
Зараз зліпив із землі соромливої дівчини образ,
Підперезавши її, красно вбрала богиня Афіна;
Діви Харіті й владарка Пейто начепили на неї
Щирого злота намисто, а Гори розкішноволосі
Всю її постать кругом весняними квітками прибрали.
Діва Паллада сама приладнала прикраси на тілі.
Аргусовбивця, гонець, наостанку поклав їй у груди
Мову облесну, всілякі омани і вдачу крутіїську
З волі Кроніда, що тяжко громами гуркоче. Ще й голос
Дав оповісник богів і назвав ту він жінку Пандора,
Кожен-бо з тих, хто живе повсякчас на високім Олімпі,
Даром її дарував хлібоїдному людству на горе.

Софістика й ораторське мистецтво

Хоча ораторське мистецтво існувало в багатьох країнах стародавнього світу, справжньою батьківщиною красномовства вважається саме Греція. Ораторство було головним інструментом впливу та переконання, основним каналом масової комунікації античності.

Велике значення на розвиток риторичної науки мала творчість Сократа, Платона й особливо Арістотеля.

Сократ (469–399 до н. е.) своїм розумом і моральною позицією вплинув і на риторику, і на софістику. Головним його жанром стали *бесіди*.

Бесіда – важливий аналітичний жанр журналістики, який має діалогічну або полілогічну форму.

Сократ збагатив риторику своїми розробками політичної *полемики* та *еристики*, розробив низку прийомів, названих сократівським методом, що мав постійні ознаки – іронію та наведення співбесідника на певну думку.

Мудрець із надзвичайною сміливістю висміював людські вади, з іронією скидав із п'єдесталів кумирів. У бесідах, які вів Сократа, він ішов до істини шляхом зіткнення протилежних думок, коли кожний відстоює свою думку. Вчені вважають *сократівський метод* одним із проявів пражурналістики, бо пізніше мистецтво діалектики, полеміки стане дуже популярним, особливо для створення аналітичних матеріалів.

Сократ нічого не писав, його вчення прийшло до нащадків завдяки творам його учня – Платона.

Особливості філософських поглядів *Платона* (427–347 до н. е.) відбилися в численних *діалогах*, де головною дійовою особою виступає Сократ, і думки про важливість та значення промови, усного слова взагалі. Так, у діалозі «*Федр*» філософ пише:

«Усяка промова повинна бути складена, мов жива істота, – у неї має бути тіло з головою й ногами, причому тулуб і кінцівки повинні підходити одне одному й відповідати цілому».

Діалог (грец. *dialogos*) – літературний твір у формі розмови; обмін думками (переважно на громадсько-політичні теми); переговори.

Заслуговує на увагу діалог Платона «*Апологія Сократа*», в якому він показав долю Сократа, засудженого несправедливим судом. Автор стверджує:

«...сильним у красномовстві вважають того, хто говорить правду».

Не менш важливою є думка з діалогу «*Бенкет*»:

«... та сама людина повинна вміти написати і комедію, і трагедію, і всякий трагічний поет є водночас і поетом комедійним».

Фундамент риторичної системи заклав *Арістотель* (384–322 до н. е.) у двох трактатах: «*Риторика*» і «*Поетика*». Він скерував увагу риторів та ораторів на такі чинники: предмет риторики, позу оратора, очікування певної емоції, стиль промови.

Арістотель визначив риторику як «здатність знаходити можливі способи переконання щодо кожного даного предмета» і поділив усі промови на три види: *судові*, *дорадчі* (політичні) й *епідиктичні* (урочисті).

Батьком науки про красномовство вчені називають давньогрецького поета, лікаря, філософа й оратора *Емпедокла*

(490–430 до н. е.), який писав тексти в гомерівському стилі, використовуючи різноманітні поетичні засоби.

Полісна державність. Діяльність Солона

Витоки античного ораторства пов'язані з зародженням полісної державності та діяльністю афінського політика *Солон* (640–559 до н. е.). Унаслідок декількох невдач, що їх зазнали афіняни в боротьбі з мегарянами через острів Саламін, пропозиції щодо поновлення боротьби за бажану територію були заборонені під страхом страти. Тоді Солон удав божевільного і прочитав на площі елегію про Саламін, у якій закликав відстояти острів зі зброєю в руках. Натхнені такою поезією афіняни почали війну й завоювали острів. Таким чином, політичні вірші Солон були перш за все засобом впливу на суспільну думку й керівництвом до дії. Ось уривок із його «Елегії до афінських громадян»:

... Тож улучає все місто тепер неминуча уразка:
Швидко в неждану й лиху впало неволю воно;
Збуджує розрух усобний неволю й війну, що дрімала,
Що багатьох юнаків нищить квітучі літа;
Швидко-бо любу державу підкопують люди зловмисні
З змовницьких тих товариств, що до вподоби лихим.
Так повелось воно зле в громадянстві; а з тих, хто бідує,
Тягнуть багато-кого геть у далекі краї,
Проданих в рабство, в кайдани й ярмо неподобне закутих,
Примусом вкинутих злим в лютий невірництва стан.
Так всенародна біда завітає до всіх до господи,
Двері знадвору не хтять владно спинити її;
Перестрибне огорожу вона і напевне спіткає
Навіть того, хто у глиб дому свого заховавсь.
Тож сповістити афінян про це наказав мені розум...

Риторичні школи класичної доби

У Греції класичної епохи (V–IV ст. до н. е.) створилися особливо сприятливі умови для розквіту ораторського мистецтва. Верховним органом у державі стали *народні збори*. Щоб привернути увагу народних мас, оратор мав представити ідеї найбільш привабливим чином, переконливо спростовуючи при цьому докази своїх опонентів.

Мистецтво переконання – *агоністика* – прийшло до нас із Стародавньої Греції, і саме з нього бере початок публіцистика й журналістика в цілому. Дослідниця *О. М. Корнілова* пише: «Горде прагнення людини довести свою перевагу не за допомогою дубини і меча, а за допомогою інтелекту, освіченості, тренування – якостей, швидше придбаних у результаті самовдосконалення, ніж дарованих від природи, – значно продвинуло уперед грецьку цивілізацію».

Знання риторики стало вищим щаблем античної освіти. Початок культивування усного слова поклали софісти.

Софіст (грец. *sophistes*). 1. Професійний учитель філософії та ораторського мистецтва в Давній Греції. 2. Представник давньогрецьких філософів V–IV ст. до н. е., в центрі уваги яких було мистецтво красномовства та питання етики, політики, теорії пізнання. 3. Той, хто використовує софізми у своїх міркуваннях.

Яскраві представники софістики – *Протагор*, *Гінній*, *Горгій* і *Продик*. Усі подорожували з міста в місто, розповсюджуючи знання й таким чином за способом життя були діячами комунікації. Софісти мали неабияку популярність, збирали великі аудиторії, читали публічні лекції на різноманітні теми перед строкатою аудиторією. Дослідники задаються питанням: чи не було це першим досвідом масової комунікації, яку ми маємо в наші дні?

Софісти належали до сформованої в Афінах у другій пол. V ст. до н. е. школи філософів-просвітителів, що створили небачений культ слова. Вони вчили, що істини як такої зазвичай не існує, а довести можна все, що завгодно, якщо «правильно» міркувати, тобто використовували *софізми*, наприклад:

«Ця статуя – художній твір. Але він твій. Значить, це твій художній твір»;

«Усе, що я говорю, проходить через мій рот. Я кажу: «віз». Значить, віз проходить через мій рот»;

«Ліки, що приймаються хворим, є добро. Чим більше робити добра, тим краще. Значить, ліків потрібно приймати якомога більше».

Софізм (грец. *sophisma* – *виверт*, *головоломка*) – умовивід, що формально здається правильним, а насправді заснований на навмисно неправильному обборі вихідних засад.

Сократ у промові «Проти софістів» критикує всю софістичну науку, філософів, риторів за те, що займаються дослідженням відсторонених істин:

«Ці люди роблять вигляд, що прагнуть істини, а між іншим вже на початку своїх обіцянок починають говорити неправду».

Софісти були *риторами*: майстерно володіли всіма формами ораторської мови, законами логіки, впливали на аудиторію.

Ритор (грец. *rhetor* – виголошую промову) – у Стародавній Греції та Римі – оратор і вчитель красномовства.

Риторика – це здатність знаходити можливі способи переконання щодо кожного конкретного предмета.

У заснованих школах за певну плату кожен, хто бажав, міг навчитися правил побудови мовлення, подачі матеріалу, належної манери проголошення. Згодом софістична риторика трансформувалася в так зване словесне фехтування, метою якого стало досягнення перемоги у словесному змаганні за будь-яку ціну.

У кінці V ст. до н. е. риторика занепала й зійшла з історичної сцени, але найцінніші прийоми з неї використовуються й сьогодні, викладається вона як навчальна дисципліна й у сучасних університетах.

Теоретик і ритор Горгій

Найбільшим теоретиком софістської риторики і вчителем красномовства вважають *Горгія* (485–380 до н. е.), родом із сицилійського міста Леонтіні. У 427 р. Горгій прибув послом до Афін, його яскраві промови привернули загальну увагу. Ніхто з афінян не міг зрівнятися з ним у мистецтві володіння афінським діалектом давньогрецької мови. Пізніше об'їздив усю Грецію, виступаючи перед слухачами.

Нагадаємо, що Греція була єдиною давньою цивілізацією, літочислення в якій велось від Олімпійських ігор (776 до н. е.). Започатковані як релігійне дійство на честь Зевса Олімпійського, вони пізніше перетворилися на унікальну подію в культурному й політичному житті країни. Надовго прославила ім'я Горгія його Олімпійська промова.

З творчої спадщини оратора цілком збереглися лише дві промови – «Похвала Єлені» і «Виправдання Паламіда», написані

на сюжеті міфів про Троянську війну. Так, у «Похвалі Єлені» читаємо:

«Слово – найвеличніший володар: видом мале й непомітне, а справи творить чудові – може страх припинити і печаль відвернути, викликати радість, посилити жалість. Однакову могутність мають і сила слова для стану душі, і склад ліків для відчуттів тіла. Подібно до того, як із ліків різні по-різному виводять соки з тіла й одні припиняють хвороби, інші ж – життя, – так само й промови: одні засмучують, інші захоплюють, цих лякають, а іншим, хто відверто слухає їх, вони хоробрість навіюють. Буває, недобрим своїм переконанням душу зачаровують і заворожують».

Горгій говорить про свій намір – і правду відкрити, і викрити тих, хто говорить лихе про Єлену. Наводячи розумні аргументи, оратор знімає з неї обвинувачення, таким чином поклавши край невігластву:

«Красою була вона рівна богам, її відкрито показуючи <...> Бог сильніший за людину і міццю, і мудрістю, так і усім іншим: якщо богові чи випадку ми провину повинні приписати, то Єлену вільною від безчестя повинні визнавати. Якщо ж її силою викрадено, беззаконно осилено, неправедно ображено, то ясно, що винен той, хто викрав і образив, а вкрадена і ображена невинна у своєму нещасті. Який варвар так по-варварськи вчинив, той за те нехай і покараний буде словом, правом і справою: слово йому – обвинувачення, право – безчестя, справа – помста. А Єлена, насиллю піддавшись, батьківщини позбувшись, сиротою залишившись, хіба не заслуговує більшого жалю, ніж паплюження?»

Підсумовуючи, оратор говорить, що своєю промовою зняв обвинувачення з жінки, а промову цю захотів написати «Єлені на славу, собі в забаву».

Ораторське мистецтво Горгія мало багато нововведень: симетрично побудовані фрази, речення з однаковими закінченнями, метафори й порівняння. Ритмічне членування мови і навіть рима наближали його мову до поезії. Деякі з цих прийомів надовго зберегли назву *горгіанські фігури*.

Судове красномовство. Лісії

Особливо поширеним жанром в Афінах стали судові промови. Обвинувачуваний, виступаючи перед судом присяжних (геліеєю), прагнув не стільки переконати їх у своїй невинності, скільки розчулити. Порятунок підсудного часто

залежав від його власних здібностей виголосити промову. Проте переважна частина демосу не володіла ораторським хистом, тож з'явилася нова професія – *логограф*.

Логограф (грец. *logos* – слово, *grapho* – пишу) – складач судових промов у Афінах (з кінця V ст. до н. е.) від імені клієнтів у залежності від їх характеру, освіти – для особистих виступів сторін на суді.

За певну плату логографи складали виступи для своїх клієнтів, а ті вивчали їх напам'ять і виголошували на суді. Траплялися випадки, коли логограф складав одночасно промову і для позивача, і для відповідача.

Найвидатнішим афінським оратором класичної доби в галузі судового красномовства вважається *Лісій* (бл. 415–380 до н. е.). Народився в Сіракузах, учився в південноіталійському місті Фурії, де слухав курс риторики у відомих софістів, зокрема Тісія.

У 412 р. до н. е. Лісій повернувся до Афін. Держава знаходилась у скрутному становищі: йшла Пелопоннеська війна. У 405 до н. е. Афіни зазнали нищівної поразки, до влади прийшли «30 тиранів», ставлеників Спарти, які проводили політику жорстокого терору стосовно афінського населення. Майно, яким володіли Лісій і його брат, стало причиною розправи над ними. Брата Лісія стратили, самому ж оратору довелося рятуватися втечею в сусідню Мегару. Після перемоги демократії йому так і не вдалося повернути права громадянина.

Усього Лісію приписували близько 400 промов, а до нас дійшло 34. Переважна більшість тих, що збереглися, належать до жанру судових, але є також політичні й урочисті промови. Загально визнаний шедевр красномовства Лісія – перша судова промова «*Про вбивство Ератосфена*»:

«...І ось, мужі афінські, прийшов Ератосфен. Служниця зараз же розбудила мене і сказала, що він тут. Я велів їй слідувати за дверима, мовчки спустився вниз і вийшов з дому, я заходив до одного, до іншого: одних не застав удома, інших, виявилось, не було в місті. Взявши з собою скільки можна було більше при таких обставинах людей, я пішов. Потім, взявши факели в найближчій лавочці, ми увійшли в будинок: двері відчинила служниця... Штовхнувши двері в спальню, ми, що входили першими, побачили його, що лежав з моєю дружиною, а ті, що ввійшли пізніше – таким, що стояв на ліжку в

одному хітоні. Тут, мужі афінські, я ударом збив його з ніг і, скрутивши йому руки назад і зв'язавши їх, став питати, на якій підставі він дозволяє собі таку зухвалість: входити в мій будинок. Він провину свою визнав, але тільки слізно благав не вбивати його, а взяти з нього гроші. На це я відповів: «Не я вб'ю тебе, але закон нашої держави, порушуючи закон, ти поставив його нижче твоїх задоволень і волів краще вчинити такий злочин по відношенню до моєї жінки і дітей, ніж підкорятися законам і бути чесним громадянином».

Таким чином, мужі афінські, він отримав ту відплату, яку, за наказом закону, повинні отримувати подібного роду злочинці <...>. Але, мужі афінські, як і вам, я думаю, відомо, люди, які вчиняють незаконні діяння, ніколи не визнають того, що їхні супротивники говорять правду, а самі брехливими запевненнями і тому подібними непорядними засобами намагаються порушити в слухачах обурення проти осіб, на стороні яких знаходиться право».

Лісій заклав основи жанру судової промови, створивши своєрідний еталон стилю та композиції. Стиль його промов відзначається простотою викладу, короткими, симетрично побудованими фразами. У Лісія відсутні архаїзми, заплутані звороти. Критики визнавали, що ніхто не перевершив його в чистоті аттичної мови.

Урочисте (епідиктичне) красномовство. Ісократ

Значну роль у становленні ораторства відіграло й епідиктичне красномовство, що виникло одночасно з судовим і пов'язане з ювілейними датами або урочистими подіями.

Найвидатніший представник – *Ісократ* (436–338 до н. е.). Надзвичайно цікавий і багатогранний діяч античної культури: педагог, філософ, політик, він народився у багатій афінській родині, одержав гарну освіту. Наприкінці Пелопоннеської війни втратив усе своє майно, а в період «30 тиранів» Ісократ зазнав переслідувань. На життя почав заробляти логографією, відкрив власну школу риторики й решту свого життя присвятив педагогічній роботі.

Ісократ написав понад 60 промов (серед них 15 – урочисті), з яких до нас дійшло близько 20. У знаменитій «Промові на всеелінських зборах» («Панегірик»), написаній для виступу на зборах перед Олімпійськими іграми у 380 р. до н. е., він висунув політичну програму порятунку Еллади. Багато говориться в цій промові стосовно важливості слова:

«Найкращі із промов ті, у яких йдеться про найважливіші питання, промови, які й ораторів перед іншими на вид висувають, і слухачам більше інших користі приносять»; «Природа речей така, що є можливість про одні й ті ж речі говорити по-різному, важливі робити менш вартісними, незначним надавати значення, старе уявляти по-новому, а про те, що відбулося нещодавно, говорити по-старому, в такому випадку не можна уникати говорити про те, що раніше сказали інші, але треба намагатися це сказати краще за них».

Оратор доводить свою думку, говорячи, що подія, яка відбулася, є для усіх загальним матеріалом, але варто нею скористатися у зручний час, гарно продумати і в хорошій словесній формі висловити. Це, на думку Ісократ, притаманне розумним людям. Ісократ говорить, що поки події знаходяться на тому ж місці, сказане з цього приводу слабке, тож потрібно так обдумати свою промову, щоб мала успіх і вплинула на припинення міжусобної війни, а також позбавила від великих страждать.

Патріотичні теми Ісократ розвивав і в інших своїх творах («Промова за мир», «Панафінейська промова»). У промові «Філіпп» він стверджував думку про об'єднання еллінських держав. Ісократ звертав свої надії до правителя Македонії. На його думку, Філіпп покликаний був очолити похід проти Персії. У промові поєдналися реальні тенденції й утопічні надії. Незабаром Македонія й справді об'єднала Грецію, але аж ніяк не на дружніх правах. Син Філіппа II Олександр Македонський очолив похід на Схід. За переказами, розчарування Філіппом закінчилося для Ісократ трагічно. Після кривавої битви під Херонеею у 338 до н. е., коли Македонія розгромила афінську незалежність, він покінчив життя самогубством.

На думку *В. Ученової*, промова «Філіпп» – складний твір, з рисами трактату, памфлету й відкритого листа. Дослідники наполягають, що Ісократ можна вважати першим публіцистом. Саме він стоїть у начал політичної писемності, яка оперативно реагувала на найважливіші запити дня. Через ряд обставин Ісократ не ризикував виступати усно перед великим скупченням народу й адресував широкій публіці письмові промови.

Жанр похвальних промов досяг в Ісократ повного розквіту і став однією з головних форм його творчості. Перенесений з

поезії стилістичний прийом похвали перетворився в нього на особливий вид ораторської аргументації й переконання – *енкомій*.

Енкомій (грец. *enkotíon* – вихваляння) – здавна похвальна пісня у вигляді віршів на честь богів або людей. Виконувалися під час святкової ходи. У Давній Греції *енкомій* був схожий на застільні пісні.

У формі *енкомій*в Ісократ малював свої політичні плани, створював портрети вождів. Перша у грецькій літературі біографія сучасника створена також у формі *енкомій*в. Яскравий приклад – «*Евагор*», похвальне слово кіпрському цареві. Ісократ починає розповідь з історичних відомостей про юність героя, про його щоденне життя. Дії Евагора описуються в постійному співвіднесенні з ідеалом доблесті, із властими йому чеснотами, які виявляються як під час війни, так і миру. Ісократ створив образ ідеального монарха із чітко окресленим каноном позитивних рис. Промова сповнена пишних гіпербол, антитетичних перодів.

Загалом особливістю стилю Ісократа є складні періоди, але вони мають чітку конструкцію й тому зрозумілі слухачам, ритмічне членування мови, плавність якої досягалася ретельним уникненням збігу голосних наприкінці слова й на початку іншого.

Епітафія

До епідиктичного красномовства відноситься *епітафія* (грец. *epitaphios*) – надгробне слово.

Автори *епітафій* невідомі, проте ймовірно, що в разі необхідності кожен оратор міг скласти й виступити з такою промовою. Вперше *епітафію* проголошено на могилі 192 афінських воїнів, які загинули під час битви біля Марафону в 490 р. до н. е. Відтоді й пішла традиція щорічно вшановувати пам'ять загиблих патріотів. Пізніше стали виголошувати *епітафії* після смерті видатних афінських громадян. Героям Марафонської битви присвячено дві *епітафії*:

Доблесть цих мужів освітлює безсмертна слава,
Тут перемогли вони горде перське військо.
Пішими піднялися проти Азії сильної кінноти,
Щоб Елладі рабського дня не знати.

Була у цих бійців негасима мужність у серці.
Протистояли ворогам біля марафонських воріт,
Так захищали Афіни, б'ючись за місто і славу,
Щоб повернути назад могутню силу ворогів.

Найцікавішою з епітафій, що дійшла до нас, є надгробне слово *Перікла* (бл. 495–429 до н. е.) на похоронах афінських воїнів, які загинули на початку Пелопоннеської війни. Фукидід включив епітафію Перікла до своєї праці:

«Я не стільки співчуватиму батькам загинув, скільки втішатиму їх. Адже згадуючи, за яких різноманітних життєвих змін вони зростали, вони знають, що справжнє щастя, яке випадає на долю людей, – померти так, як померли ці воїни, і відчувати таку скорботу, яку довелося відчувати їх батькам. Я розумію, звичайно, що важко мені вмовляти вас, бо ви часто згадуватимете, бачачи в інших, те щастя, якому ви й самі колись раділи. Справді, ми сумуємо не за тим, чого не мали, а за тим, що в нас було, до чого ми звикли і що ми втратили. Тим, хто перебуває ще в такому віці, коли вони можуть мати дітей, слід утішатися надією на народження інших дітей. Ці, які мають народитися, допоможуть якоюсь мірою забути про тих, яких уже нема. І для міста вони виявляються подвійно корисними: не дадуть йому збезлюдніти і стануть на його захист. Було б несправедливо на рівних правах брати участь в обговоренні справ тим, хто не зазнав небезпеки втратити дітей, разом із тими, хто їх утратив. А всі ті, хто за віком не може мати дітей, утішайтесь, що більшу частину життя ви були щасливі, а тепер уже вам залишилася менша частина. Нехай слава ваших дітей полегшить ваше горе. Адже не старіє лише бажання слави. І в похилому віці нам дає насолоду не стільки прагнення прибутку, як запевняє дехто, скільки прагнення честі».

Перікл радить бути не слабшими, аніж дозволяє природа. Завершує свою промову згідно із звичаєм, висловивши усе, що вважав за потрібне. Перікл говорить, що належно вшанували померлих, а дітей їх місто візьме на своє утримання, аж поки вони стануть дорослими. Цу буде почесна нагорода і живим, і тим, хто поліг у боротьбі.

Політичне красномовство. Демосфен

Визначні політичні промовці афінської держави – *Фемістокл*, *Ефіальт*, *Гіперід* і *Лікурґ*. Особливим даром слова, як було сказано, володів *Перікл*, промови якого, багаті за змістом, цікаві за стислістю та виразністю, підкоряли людей могутністю, силою, бездоганністю. Умів переконувати людей у своїй

правоті. Розповідають, що якимось спартанський цар спитав знаменитого борця, хто сильніший – він чи Перікл. Борець відповів, що Перікл, пояснивши це так:

«Навіть якщо я покладу Перікла на обидві лопатки, він і тоді доведе людям, що переможений я, а не він, і народ йому повірить».

Найбільшим політичним оратором Еллади був *Демосфен* (384–322 до н. е.). Народився в Афінах, деякий час працював логографом. Як свідчать сучасники, першу його промову публіка зустріла градом глузувань, адже гаркавість і слабкий від природи голос оратора не імпонували темпераментним афінянам. Але в цьому кволі на вигляд юнакові жив воістину могутній дух. Безупинною працею та тренуванням він здобув перемогу над собою. Щоб позбутися звички мимовільно посмикувати плечима, вішав над собою гострий спис, що завдавав йому болю при будь-якому необережному русі.

Демосфен переборов фізичні вади, довів ораторську техніку до досконалості, став знаменитим політичним оратором. Своїм прикладом підтвердив найважливіший принцип: оратором може стати практично кожний, якщо не пошкодує для цього часу та праці.

Розповідають, що одного разу до Демосфена прийшов якийсь чоловік із проханням, аби оратор виступив на суді як його захисник, і при тому нарікав, що його безжалісно відлупцювали. «Але ж тобі нічого від цього не сталося», – зауважив Демосфен. Відвідувач тоді підвищив голос і з обуренням закричав: «Як це, Демосфене, мені нічого не сталося?» – «Ось тепер, клянусь Зевсом, я чую голос людини потерпілої і скривдженої!» – вигукнув оратор, демонструючи, скільки переконливості надає словам тон і спосіб виголошення. Найвищого рівня талант Демосфена досяг в «*Олімпійських промовах*» і «*Промовах проти Філіппа*». Пізніше вчені об'єднали їх під загальною назвою філіппіки.

Філіппіки (грец. *philippika*) – гнівна викривальна промова, виступ проти кого- або чого-н. (назва походить від імені македонського царя Філіппа, проти якого виступав із промовами давньогрецький політичний діяч Демосфен у IV ст. до н. е.).

У промові проти Філіппа Демосфен пише:

«Афіняни! Кожного разу, коли мова йде про дії Філіппа й порушення ним мирного договору, завжди я бачу одне й те саме: промови на захист наших інтересів здаються доречними й щирими, закиди проти Філіппа, як видно, обґрунтовані, але насправді нічого з необхідних заходів нітрохи не виконується <...> У чому ж справа? А в тому, що загарбників треба зупиняти не словами, а ділами. <...> Найбільша ганьба полягає в тому, що ви, ошукані надіями, поширили умови миру навіть на майбутні покоління. <...> Прийде така хвилина, коли ви не зможете байдуже дивитись на події і не будете слухати про навислу небезпеку ні від мене, ні від когось іншого, але самі побачите і ясно зрозумієте, що так насправді стоїть справа. А тоді вас охопить гнів і лють. <...> Взагалі я помічаю, що люди часто спрямовують свою лють не на винних, а на того, хто потрапляє їм під руку <...>. Ця війна, звичайно, кожному принесе чимало горя, коли Філіпп з'явиться тут, але зародилась вона саме в той день – день підписання миру.

Справді, якби вас тоді не ошукали, держава не була б у халепі. Адже Філіпп, зрозуміла річ, не міг би ні ввійти до Аттики на кораблях – раніше треба було б перемогти нас на морі, – ні ввести військо через Пілі і Фокіду, але йому довелося б або виконати умови миру і сидіти тихо, дотримуючись мирного договору, або опинитися перед загрозою війни так само важкої, як та, яка викликала в нього бажання миру. Так ось тепер я досить сказав, щоб пригадати вам те, що було. Хай боги не допустять того, щоб ми все це відчули на власній шкурі. Нікому, навіть тим, хто заслужив би загибелі, я особисто не бажав би розплатитись карою, яка була б пов'язана з небезпекою і шкодою для всіх.

Виступи Демосфена проти Філіппа деякі науковці схильні вважати першими зразками рукописних листків, адже філіппіки не лише виголошувалися, а й розповсюджувалися на території Греції, виконуючи інформаційно-пропагандистську роль.

Демосфен у своїх творах широко застосовував тропи, зокрема метафору, антитезу, уособлення, поєднання синонімів у пари, що сприяло ритмічності й піднесеності складу. Ефектним прийомом, що зустрічається в оратора, є фігура *умовчання*.

Оратор свідомо замовчує про те, що неодмінно повинен був сказати за ходом викладу, і слухачі подумки неминуче доповнюють його самі.

Про значення усного слова у Стародавній Греції читаємо у *Т. М. Хоменко*: «В античні часи усвідомлювали той факт, що вміле володіння словом ще не наближує до пізнання істини, а красномовство – ще не показник мудрості. Перше місце

посідало проникнення в суть предмета. У діалозі Платона «Горгій», як відомо, конфронтують два погляди на мистецтво переконання. Для Сократа використання прийомів переконання за відсутності справжнього знання – це просто вміння видавати брехню за істину. Натомість Горгій говорить про велику вигоду від маніпулювання словами. Постулат Сократа про те, що «громадяни завдяки промовам ораторів мають ставати кращими», демонструє яскраво виражену виховну, «визвольну» функцію слова».

Красномовство епохи еллінізму

В епоху еллінізму (кінець IV–I ст. до н. е.) політичне красномовство втрачало свої привілейовані позиції, інтерес до змісту промов поступався місцем інтересу до форми. У школах риторики вивчали промови давніх майстрів і намагалися наслідувати їхній стиль. У цей час поширювалися підробки промов на зразок видатних ораторів минулого. Так, *Харісії* складав судові промови у стилі Лісія, *Демохар* наслідував Демосфена. Така традиція наслідування одержала потім назву *аттикізму*.

Аттикізм – літературно-стилістичний напрям, що виник у Стародавній Греції в II ст. до н. е. як реакція на азіанізм.

Водночас інтерес до словесної форми риторики став особливо помітним у нових культурних центрах (Антіохії, Пергамі) й породив *азіанізм*.

Азіанізм – стиль красномовства, що полягає у навмисній манірності, зухвалості, театральності. Це доволі гострий і критичний вид красномовства.

Засновником азіанізму став *Гегесій* з малоазіатської Магнесії (сер. III ст. до н. е.). Цицерон вважав, що Гегесій був послідовником Харісія. Намагаючись перевершити ораторів класичної епохи в хизуванні, він надавав перевагу коротким фразам, уживав слова у протиприродній послідовності, підкреслював ритм, нагромаджував тропи. Квітчастий, пишномовний, патетичний, але рубаний і незв'язний склад наближав промови Гегесія до мелодекламації.

Повністю творів цього періоду до нас майже не дійшло.

Після поразки військ ахейського союзу в 146 р. до н. е. Греція стає провінцією Римської середземноморської держави, а через сто років одержала назву Ахайя і стала місцем, куди римська молодь вирушала здобувати освіту. Особливою популярністю користувалися Афіни, а також острів Родос і міста Малої Азії. Професія мандрівного ритора, який виступав у грецьких містах, стала настільки розповсюдженою, що II ст. н. е. називають століттям «*другої софістики*».

У цей час ораторське мистецтво звернулося до єдино можливого в тих умовах жанру – епідиктичного красномовства. Перед оратором ставилося завдання: експромтом прославити героїчне минуле Еллади або героя міфу, сказати похвальне слово великому ораторові, політичному діячеві або Гомеру. Софіст і ритор у цю епоху витіснили поета. Проза стала вигадливою і прикрашеною складними риторичними фігурами й тропами, набула рис поезії. Красномовство нової епохи продовжувало традиції як аттикізму, так й азіанізму.

Отже, яскравий розвиток усіх трьох визначених Арістотелем форм ораторства (судове, політичне, епідиктичне), пов'язаний з іменами Горгія, Ісократ, Лісія, Демосфена та інших, змінився поступовим його занепадом в епоху еллінізму.

Письмові канали передачі інформації

Письмові тексти Стародавньої Греції – *написи, оголошення на стінах, мармурових плитах, п'єдесталах, «кам'яні листівки»*, пізніше *історична проза* – виконували функцію важливого каналу передачі інформації.

Основним матеріалом для письма став *папірус*, який привозили з Єгипту. Папірусні «книжки» мали форму сувоїв, написаних від руки. У II ст. до н. е. у зв'язку з дорожнечою папірусу винайшли *пергамент* (особливим чином оброблена теляча шкіра), тоді ж з'явилася й сучасна форма книги – *кодекс*.

Для виготовлення мінімальної кількості рукописних примірників було потрібно невелике число переписувачів, яких відбирали з рабів кількох відомих сімей. Зацікавлені особи могли й самі переписати необхідні тексти: ще в класичну епоху оратор Демосфен, великий любитель і збирач книг, сім разів

переписував працю Фулідіда. Писали греки й на більш міцних матеріалах.

Написи

Написи висікалися на кам'яних плитах, процарапувалися на глиняних черепках, карбувалися на монетах. Велику кількість таких написів знайдено по всьому Середземномор'ю і за його межами. Але майже всі вони дуже короткі; в основному це документи – закони, договори, надгробні епітафії, інші.

Майже щоденно греки читали написи, вміщені на стінах, портиках тощо. Існували як тимчасові оголошення, так і розраховані на довготривале функціонування.

Головним письмовим джерелом інформації стали *левкомата* (leukomata) – вибілені дерев'яні таблички.

Публічні написи не були інструментом влади чи способом контролю за громадянами полісу. Основна їх мета – інформаційна: укази народних зборів, документи, угоди, міські постанови – тобто усі рішення, що стосувалися громади. Також написи проголошували полісні цінності. Отже, левкомата виконували роль місцевих газет: записи на них періодично оновлювалися, а виставлялися вони в публічних місцях. Наприклад, в Афінах – біля підніжжя обелісків. Розміщувалися на рівні очей.

Зразком публічних написів слугували й *тексти законів Солона*, які можна було прочитати на дерев'яних табличках (*кірбах*), укладених у рами, що оберталися на осі. Справжній текст цих законів не зберігся, тому важко беззаперечно вказати, які з них дійсно видані Солоном, а які лише згодом приписані йому. Закони можна було обговорити на площі та, звернувшись до самого архонта, внести певні зміни.

К. Куле повідомляє, що на сьогодні виявлено понад 4 тис. різноманітних написів. Із перших письмових пам'яток, що дійшли до нас – тексти на глиняних табличках, знайдених у Кноссі, Мікенах, Фівах, фрагменти написів на посудинах. Так, на «кубку Нестора», датованому бл. 730–720 до н. е., знайдений такий напис:

«Я зручний для пиття кубок Нестора. Того, хто стане пити з цього кубка, негайно бажання охопить чарівновінчаної Афродіти».

На багатьох черепках збереглися імена володарів посуду або гончарів: «Я належу тому-то» або «Мене зробив той-то».

«Кам'яні листівки»

Існує багато свідчень про письмові послання, вирізані на різних матеріалах: камінні, залізі. Особливо багато свідчень є у творах Геродота. Фемістокл під час мідійських війн – з метою спонукати іонян перейти на бік греків – наказав вирізати на камінні, що знаходилося ближче до води, досить довгі написи, які починалися такими словами:

«Іоняни! Ви поступаєте несправедливо, йдучи війною на своїх предків і допомагаючи поневолити Елладу. Переходьте скоріше на наш бік! Якщо це неможливо, то принаймні хоча б самі не воюйте проти нас і вблагайте карійців чинити так же. Якщо ви не можете зробити ні того, ні іншого, якщо ви сковані дуже важким ланцюгом примушування і не можете його скинути, то бийтеся, як боягузи, коли справа дійде до битви. Не забувайте ніколи, що ви походите від нас і що через вас спочатку почалася у нас ворожнеча з перським царем».

В. Ученова відносить такі тексти до явищ *політичної реклами*. Звертає на себе увагу те, що Фемістокл намагається гнучко розглянути ситуацію, враховуючи її складність. Серед підказаних іонянам моделей поведінки міститься й остання: хоча б не виявляти завзяття в битвах.

На мармуровій плиті, знайденій у 1959 р. у грецькому поселенні Дамалі, виявлено текст про греко-перські війни поч. V ст. до н. е., що оспівує мужність воїнів і свідчить про агітаційний вплив на суспільство. В уривку з нього сказано:

«Боги! Ухвалили рада і народ <...> місто довірити Афіні, покровительці Афін, і всім іншим богам, щоб вони охороняли і захищали від варвара країну. Самі ж афіняни і ксени, що живуть в Афінах, нехай перевезуть дітей і жінок в Трезену [під заступництво Пітфея], архегета країни. А старих і майно нехай перевезуть на Саламін. Скарбники і жерці нехай залишаються на Акрополі, охороняючи майно богів. Усі інші афіняни і ксени, які досягли повноліття, нехай зйдуть на споряджені двісті кораблів і б'ються проти варвара за свободу свою й інших еллінів разом з лакедемонянами, коринфянами, егінетами та іншими, які побажають розділити загальну небезпеку».

Епітафії на могилах загиблих воїнів, поетів та філософів виконували у Стародавній Греції функції пропаганди.

Історична проза

Історіографія Давньої Греції позначена *синкретизмом*. На думку *І. М. Михайлина*, за способом збирання інформації вона мало чим відрізнялася від журналістики, а за формою викладу – від сучасних жанрів, наприклад подорожнього нарису. Відзначалася документальністю, містила актуальні публіцистичні ідеї. Комунікативним каналом розповсюдження історіографії було усне читання твору перед громадою та поширення тексту в рукописних списках.

Творцями історичної прози вважаються *Геродот* (бл. 490–425 до н. е.), автор «Історії» у 9 кн., названих іменами дев'яти муз, *Фукидід* (бл. 460–400 до н. е.), автор незакінченої історії Пелопоннеської війни у 8 кн., *Ксенофонт* (430–355 до н. е.), автор «Історії Греції» у 7 кн., інші.

Геродот – «батько» репортажу

Геродот є одним із перших географів і вчених-мандрівників, родоначальником грецької історіографії, «батьком історії».

Через участь у боротьбі проти тирана Лігдаміда Геродот був змушений залишити батьківщину – малоазійський Галікарнас – і переселився на о. Самос. У 464 до н. е. він відправився у подорож з метою збирання точних відомостей про греко-перські війни. Результатом стало велике дослідження життя народів, про яких греки в той час ще мало що знали. Традиція приписує Геродотові тривалі подорожі країнами Сходу: відвідав Персію, Єгипет, Месопотамію, Палестину, Фінікію, грецькі колонії на території сучасної України, оглянув більшу частину північного узбережжя Африки та більшість островів Середземного моря. На підставі побаченого й почутого він створив перший загальний опис відомих країн того часу. Під час подорожей Геродот, все більше переймаючись науковим інтересом, робив багато заміток. Ось уривок із «Історії» (кн. 4 «Мельпомена»):

1. Після здобуття Вавилону Дарій вирушив у похід на скіфів. Оскільки Азія мала у своєму населенні багато чоловіків і в царські скарбниці постійно надходило багато грошей, Дарій побажав помститися на скіфах за те, що вони колись удерлися до Мідії, перемогли тих, хто намагався їх затримати, і так вони перші розпочали ворожі дії. Справді, як я вже сказав вище, скіфи були владарями Верхньої Азії

впродовж двадцяти восьми років. Удерлися вони до Азії, переслідуючи кіммерійців, і позбавили влади мідійців, бо до приходу скіфів мідійці владарювали в Азії. <...>

87. Відвідавши Понт, Дарій повернувся до моста, будівельником якого був самосець Мандрокл. Відвідавши і Боспор, він поставив там дві стели з білого мармуру і вирізьбив на одній з них напис ассирійським письмом, а на другій – еллінським, в якому перелічувалися всі народи, підвладні йому, що він їх усіх привів із собою. Військо його було перераховано і було виявлено, що воно разом із кіннотою, за винятком залоги кораблів, становило сімсот тисяч, а кораблів там було зосереджено шістьсот. Ці стели пізніше перевезли мешканці Візантія в своє місто і використали їх для жертovníка Артеміди Ортосії, крім одного каменя. Вони поставили його поблизу храму Діоніса у Візантії, він укритий ассирійським письмом. Місце на Боспорі, де Дарій побудував міст, за моїм підрахунком, було поміж Візантієм і святилищем, що побудовано при гирлі Понту Евксину.

88. Дарій був дуже задоволений цим плавучим мостом і будівельником, що його побудував. Він обдарував самосця Мандрокла багатьма цінними річами. Одну їхню частину Мандрокл присвятив у храм Гери. На ці гроші він замовив написати картину, на якій було зображено міст на Боспорі, царя Дарія на троні і військо, що переходило міст, а також написано:

«Міст над багатим на рибу Боспором майстерно зробивши,
Гері Мандрокл присвятив величезну споруду на пам'ять,
Сам заслуживши вінок і Самосу славу здобувши,
Дарію, персів цареві, великому цим догодивши».

89. Такий пам'ятник залишив той, хто побудував міст, а Дарій, нагородивши Мандрокла, перейшов до Європи, перед тим давши наказ іонійцям пливати Понтом Евксіном до ріки Істру, а коли прибудуть до Істру, почати будувати міст на річці і чекати на його прибуття, бо треба сказати, що в його флоті були іонійці, еолійці та геллеспонтійці. Отже, військо на судах проминуло Кіанейські скелі і допливло навпростець до Істру, зайшло в ріку, пропливло на відстань двох днів шляху від моря в напрямі до джерел і почало будувати міст на шії ріки, від якої відгалужуються гирла Істру. А Дарій, перейшовши через Боспор пловучим мостом, пішов далі вглиб Фракії, і коли прибув до джерел ріки Теару, отаборився там і пробув там три дні.

97. Коли прибув Дарій до Істру і разом із ним піше військо, все воно перейшло на той бік Істру. Дарій дав наказ іонійцям знищити пловучий міст і йти за ним усередину країни, а також і війську з кораблів. Проте, коли вже іонійці були готові знищити міст і виконати його накази, Кой, син Ерксандра, який був стратегом мітіленців, спершу спитав Дарія, чи той дозволить йому висловити свою думку, як він хотів, а потім сказав Дарієві: «Царю мій! Ти маєш намір

вирушити в похід на країну, де не знайдеш ні посівів, ні залюдненого міста. Тому накажи залишити оцей міст як він є і накажи тим, які його побудували, охороняти його. І якщо ми знайдемо скіфів і виконаємо те, що задумали (тоді ми матимемо можливість повернутися), коли ж ми не спроможемося їх знайти, то ми, принаймні, зможемо повернутися, не наражаючися на небезпеку. Бо я тепер не боюся, що скіфи нас переможуть у битві, але боюся, що ми не зможемо їх знайти і, блукаючи тут по всім усюдам, з нами може трапитися щось прикре. Хтось міг би сказати, ніби я кажу це заради своєї користі, щоб залишитися тут. Проте я, царю мій, висловлюю перед тобою таку мою думку, вважаючи, що це буде корисним для тебе, а проте, я в усякому разі піду за тобою і не погоджуся з тим, щоб ти мене залишив тут». Дарієві дуже сподобалася така думка і він відповів йому: «Дорогий лєсбосцю! Коли я щасливо повернуся до свого палацу, прийди неодмінно до мене, щоб я винагородив тебе, як слід, за твою добру раду»

98. Так він сказав і зав'язав на ремені шістдесят вузликів і потім покликав на нараду тиранів іонійських міст і так промовив: «Іонійці! Моє рішення, що я його попередньо висловив щодо моста, я скасовую, а ви візьміть тепер цей ремінь і ось що робіть із ним: щойно ви побачите, як я вирушу в похід проти скіфів, починайте щодня розв'язувати по одному вузлику. І коли я за цей час не повернуся і закінчатся дні, занотовані вузликами, тоді пливіть собі назад до вашої вітчизни. Але до того останнього дня, оскільки я змінив своє рішення, стережіть міст, прикладаючи всі зусилля, щоб він був не пошкоджений. Зробіть так, як я вам сказав, і я буду вам вдячний». Це сказав Дарій і поквапився дати розпорядження для дальшого походу.

Геродот виступав з публічним читанням свого твору. За свої розповіді він отримував винагороди, про що існує багато свідчень. Так, афінський історик *Ділл* (за переказом Плутарха) писав про те, що бл. 445 до н. е. Геродот отримав від афінян гонорар у розмірі 10 талантів. Інша інформація – у хроніці *Євсевія-Ієроніма*: «Геродот після прочитання своїх книг в афінському зібранні був нагороджений».

Поставлену мету Геродот виконав, написавши історію греко-перських війн. Звернувшись до важливих політичних подій, свідком яких став, він не задовольнився відтворенням лише фактів, а й дав своє пояснення причин війни та перемоги греків. На його думку, греко-перські війни – вияв давньої ворожнечі між Європою й Азією.

Швейцарський репортер і публіцист *Ж. Віллен* вважає Геродота не лише «батьком історії», а й «батьком *репортажу*». Він пише: «...ви на це натрапляєте усюди в його книгах – лише остільки, оскільки вона могла сприяти кращому розумінню часу, в якому він жив, для якого він писав і який до того ж був настільки захоплюючим, хвилюючим та історично великим».

Увагу Геродота привертала до себе сучасність, яка щодень приносила цікаві новини, і саме її він прагнув дослідити, дописати, зробити зрозумілою. З особливою силою у своїх творах він підкреслював свою роль очевидця, намагався послідовно відтворити події. Геродот завжди і незмінно всім своїм авторитетом підтверджував достовірність інформації, яку викладав.

У передмові до повного зібрання творів Геродота у 1955 р. в Штутгарті *Вальтер Отто* писав: «Геродот і Фукидід керувалися переконанням, що їх обов'язок – повідомляти лише про те, що відбулося чи навіть зараз ще відбувається і має неминуще значення».

«Анабасіс Кіра» Ксенофонта

Головний твір Ксенофонта – «Анабасіс Кіра», або «Відступ десяти тисяч». Автор описав відступ десяти тисяч грецьких найманців із Месопотамії після нещасливої для них битви при Кунаксі (401 до н. е.).

«Анабасіс Кіра» був, можливо, першою в історії *автобіографією*, однак з'явився він під псевдонімом *Фемістоген Сіракузький*. Знаменитий афінянин, ймовірно, не бажав визнавати своє авторство, бо твір сприймався сучасниками як апологія його власних військових талантів та ідей. Справді, у порівнянні з іншими грецькими вождями Ксенофонт у творі «Анабасіс Кіра» постає ідеалом розсудливості й передбачливості.

Театральна вистава як одна з форм масової комунікації

Театральна вистава у Стародавній Греції була не лише одним з видів культурної діяльності, а й важливим простором комунікації. Вистави стали проявами як релігійних, так і громадянських свят. Великі розміри грецьких театрів

відповідали їх величезній ролі в суспільному житті полісів. Так, театр Діоніса вміщував 17 тисяч глядачів.

Перші вистави пройшли в Афінах бл. 534 до н. е. із приводу великих свят, перш за все Діонісій. П'єсу зазвичай ставили один раз. Навіть у часи великих випробувань і війн відбувалися вистави, і тривали вони 3–4 дні. Під час їх проведення замирало життя міста, про що пише *К. Куле*: «Грецький театр був справді суспільним інститутом, до участі в якому залучувався поліс, який сам ставав театром».

Театр був засобом політичного обвинувачення й сатири, політичної пропаганди й агітації. З Афін походила поширена в більшості полісів традиція двічі на рік переглядати в театрі комедії, де б висміювалися всі без винятку відомі й популярні політичні діячі, та й загалом усі знаменитості.

Прикладами театральних текстів є трагедії та комедії, що віддзеркалювали широке коло проблем Давньої Греції: «Перси» *Есхіла* – практично публіцистичний відгук учасника недавніх греко-перських воєн, «Андромаха» *Еврипіда* – антиспартанські тенденції. У виставі *Фрїніха* «Взяття Мілету» розповідалося про сучасну подію – завоювання персами грецького міста Мілет у Малій Азії.

Арістофан

Цікава драматургія *Арістофана* (бл. 445–385 до н. е.). Новим у його комедіях є те, що своїми сюжетами вони пов'язані не з міфологією, а повсякденним життям. Вони – зразок *політичної комедії*, нестримно сміливої своїми сатиричними виступами.

Одним із перших Арістофан дав визначення комедії: «Комедія... є зображенням порівняно поганого в людині, але вади відтворюються не в усій повноті, а лише тією мірою, у якій смішне є частиною неподобного».

До нас дійшло 11 комедій майже з 40, написаних Арістофаном. Головні теми: питання війни і миру («Ахарняни», «Лісістрата», «Мир»); демосу («Вершники», «Оси»); суперечки тих часів («Хмари», «Птахи», «Жінки-законодавиці», «Плутос»); нові літературні течії («Жаби», «Жіноче свято»). У комедії «Вершники» читаємо такий діалог:

Ковбасник ...А все ж таки дивуюсь,

Як буду я орудувати містом?
Демосфен Роби, що робиш. От і вся оруда.
Мели, товчи, густіше фарш замішуй.
І не забудь за перець, сіль, олію,
Підсолоди улесливо слівцями.
А взагалі, як вроджений ти демагогом будь,
З пропитим басом пройдо ярмаркова,
Всім обдарований, щоб стать правителем.

У творах комедіографів панували непристойність, надзвичайно брутальні особисті та політичні випадки. Вони користувалися необмеженою свободою слова, і навіть видатні діячі того часу не уникли ганьби. Авторі брали теми для афінської комедії другої половини V ст. просто із сучасної політики. Комедія жила політичним скандалом і політичною сатирою, стала підходящим засобом для противників існуючої демократії, щоб за допомогою театру підривати ті чи інші сторони існуючого ладу. Вони говорили багато критичного, дошкульного у формі буфонади, веселої пародії і в той же час, майстерно маскували свої основні цілі.

Знакові явища

У Стародавній Греції існували *знакові явища* – це *масові видовища (свята, похорони), публічна поведінка видатних діячів, монументальні споруди відомим громадянам тощо.*

Так, на честь державного діяча й одного із засновників Александрійської бібліотеки *Деметрія Фалерського (350–283 до н.е.)* споруджено 360 мідних статуй.

Отже, потреба стародавніх греків у обміні інформацією знаходить своє підтвердження в різноманітних формах як усної, так і письмової форм комунікації. Велике значення мали поеми Гомера, репортажі Геродота, комедії Арістофана та ін.

3.1.1. Медійні явища у грецьких колоніях на території України

Важко переоцінити роль греків, які принесли власну культуру на Кримський півострів. Потреба в їжі, у забезпеченні землю громадян, пошуки ринків збуту, дешевої робочої сили

викликали заснування колоній (грец. айпойкіїв) у Північному Причорномор'ї (грец. Понт). Велику цікавість являє історія античних північно-причорноморських держав. Письмові й археологічні знахідки дозволяють говорити про дві значні за розмірами держави у районі Боспора Кіммерійського (найбільші міста Пантікапей, сучасна Керч, та Феодосія) і в районі Західного Криму – з основним центром Херсонес (Севастополь), де існували всі зазначені вище форми пражурналістики.

Боспор

На Керченському й Таманському півостровах виникло більшість поселень еллінів із західного узбережжя Малої Азії (перш за все із іонійського міста Мілета) і островів Егейського моря. З часом деякі айпойкії виростають у міські центри. Водночас йшло формування невеликих держав-полісів. У VI ст. до н. е. засновані Пантікапей, Феодосія, Німфей. Ці міста, а також Фанагорія, Гермонасса, Кеппи стають центрами самостійних держав-полісів. Період найбільшого економічного й культурного розвитку Боспору припадає на IV–III ст. до н. е., тоді й поштовпується обмін інформацією.

Усна пражурналістика

Центром Пантікапею, його *акрополем* (верхнім містом) із царським двором була вершина гори Мітрідат і найближчі до неї схили. Тут знаходилися храми і статуї Аполлона, Діоніса, Афродіти, Артеміди, Асклепія, будови святилища Деметри. Аполлон вважався покровителем колоністів, тому обов'язковою процедурою було запитування оракула Аполлона, кістяну пластину з пророцтвом якого, датовану VI ст. до н. е., знайдено при розкопках на о. Березань.

Деякі джерела стверджують, що в Пантікапеї народився Геракл – легендарний прабатько племен теукрів та скіфів, перекази про якого мали велике значення.

Письмові форми

Боспорців цікавили філософія, історія, образотворче мистецтво, поезія. У IV–III ст. до н. е. розповсюджували свої вчення філософи *Діфіл*, *Смікр*, *Сфер*. Перша історична праця на

Північному Причорномор'ї створена невідомим автором на поч. III ст. до н. е.

На міській околиці збереглися величні поховальні склепи, особливе значення серед яких мають склепи Царського й Золотого курганів. Віршовані *надгробні написи* є свідченням розвитку початкових форм письмової пражурналістики.

Про Пантікапей у своїх працях згадували Демосфен, Діодор Сицилійський, Страбон, Птолемей, Пліній Старший, Стефан Візантійський.

Театр як знакова форма

У Пантікапеї існував театр, який вважають першим подібним закладом на теренах сучасної України. Театр як засіб комунікації був досить поширеним явищем. На сценах ставилися п'єси афінських драматургів, у першу чергу ті, сюжети яких мали відношення до Північного Понту, наприклад, «Скіфи» Софокла, «Іфігенія у Тавриді» Евріпіда.

Херсонес

Вперше Херсонес як торгівельне місто згадується у *периплі* відомого давньогрецького мандрівника, письменника й логографа *Скілака* (бл. 560–490 до н. е.).

Перипл – жанр давньогрецької географічної літератури, буквально: «плавання навколо» – плавання навколо світу.

Вважалось, що колонія утворена у другій пол. V ст. до н. е. (422 р.) вихідцями із Гераклеї Понтійської – дорійського міста на південному узбережжі Чорного моря.

Період розквіту цього міста-держави кінець IV – поч. III ст. до н. е., керували ним знатні й багаті громадяни. Один із написів називає їх «природними громадянами». Вищою владою, що вирішувала важливі питання, були рада і народне *зібрання* усіх вільних громадян чоловічої статі, які досягли повноліття. Члени ради називалися *ейсімнетами* (розважливими).

У перші роки існування Херсонесу в місті існувала посада царя (басилевса), що мала священний характер: цар був *епонімом* (грец. той, що дав ім'я), його іменем називався рік.

Пізніше посаду скасували, функції епоніма передали головному божеству Херсонеса, богині Діві, що мала назву

«царююча». Виконавчу владу здійснювали різні колегії, серед яких важливу роль відігравали *сімнамони*, які відповідали за організацію громадських свят, нагородження, виготовлення декретів, постанов Раді і Народних зборів, а також виконували обов'язки глашатаїв і слідкували за висіканням відповідних текстів на кам'яних плитах.

Усна пражурналістика

Центром Херсонесу були *актополь* і *агора*, прикрашені храмами та іншими суспільними спорудами. Херсонесіти вклонялися усім богам, але особливо почитали *Діву* (Парфенос), яку ототожнювали з Артемідою. Ця богиня-покровителька рятувала місто від варварських набігів та інших небезпек. Її храм знаходився у центрі міста, на її честь відбувалися свята, споруджувалися статуї.

З початку полісної чеканки і протягом усього IV ст. до н. е. на херсонеських монетах поряд з головою Діви чеканилися атрибути Геракла, представлені зображенням бика й палиці, запозичені з монетної чеканки Гераклі Понтійської.

Населення було обізнане з літературою того часу, зокрема з *ліричною й епічною поезією*. Поети часто виступали перед громадянами полісу, особливо важливими ставали їхні виступи перед битвами для підняття бойового духу громадян.

Письмові явища

Серед письмових пам'яток пражурналістики – *епіграфіка, графіті, тексти присяги, численні написи* тощо. Епіграфічні пам'ятки, тобто написи, стали цінним історичним джерелом, документом художньо-естетичного і морального змісту.

Колекція епіграфій Херсонесу нараховує бл. 600 пам'яток. Найбільшу їх кількість дали розкопки Імператорської Археологічної комісії, що проводилися в Херсонесі щорічно з 1888-го до 1915 року. Керівник розкопок *К. К. Косцюшко-Валюжинич* створив невеликий музей із *лапідарієм* (лат. lapis – камінь) – експозицією зразків старовинної писемності, в якому зібрав архітектурні та будівельні фрагменти, а також написи античної епохи та середньовіччя. Написи вміщують тексти

державних законів, декретів, угод тощо. Знайдено багато кістяних паличок для письма – *стилів*.

На сьогодні керченський лапідарій налічує понад 2200 одиниць зберігання, представлених скульптурою, архітектурними деталями, культовими предметами, численними надгробними й епіграфічними пам'ятниками.

Значна частина надмогильних пам'ятників – *стели, скульптури, статуї* – вміщує сцени із життя скіфів. Шедеврами світового рівня вважають золотий гребінь із кургана Солохи, на якому зображена сцена бою між вершником і двома пішими воїнами, ваза із кургану Куль-Оба, на якій зображені сцени із пригод скіфських воїнів.

Є відомості про існування прозової літератури. Так, біля витоків історичної прози Херсонесу стояв *Сіріск* (III ст. до н. е.), якого вважають першим істориком, що жив на теренах сучасної України. Він описав історію свого народу, але, на жаль, ці роботи до нас не дійшли. Єдине джерело, що свідчить про діяльність Сіріска, – *мармуровий декрет*, що датується III ст. до н. е. Історик описав «появу Діви», стосунки Херсонеса з Боспором та з іншими сусідніми містами. За свої заслуги Сіріск під час святкування Діонісій відзначений золотим вінком, а постанову про це виставлено на подвір'ї храму Діви. Збереглися три фрагменти плити з білого мармуру, прикрашені зверху фронтоном із зображенням лаврового вінка. Ось текст декрету на честь Сіріска:

«Гераклід, син Парменонта, запропонував: оскільки Сіріск син Геракліда, появу Діви працьовито описав, прочитав і про відносини з царями Боспора розповів, і колишні дружні відносини з містами дослідив відповідно гідності народу, – то для того, щоб він отримав належне вшанування, нехай ухвалить рада і народ похвалити його за це, і сімнамонам увінчати його золотим вінком на Діонісія, на 21 день...»

Історики припускають, що Сіріск публічно читав свій твір у Херсонеському театрі, спорудженому в III ст. до н. е.

Інша пам'ятка – *присяга громадян Херсонесу* (кінець IV – поч. III ст. до н. е.) – проголошувала обов'язок жителів стояти на охороні демократичного ладу держави:

«Я буду мати єдину думку про спасіння і свободу держави і не зраджу Херсонесу, Керкінітіди, Прекрасної гавані та інших укріплених пунктів...»; «Я буду служити народові й радити йому найліпше і найбільш справедливе для держави і громадян»; «Я буду охороняти для народу «Састер» (значення цього слова точно невідомо) і не буду розголошувати нічого із сокровенного ні елліну, ні варвару, що могло б нанести шкordu державі...».

Завдяки тексту присяги ми розуміємо, що існувала спроба державного перевороту, але виявилася невдалою, і громадяни поліса відстояли свої права.

Відоме *графіті* з тестом «Діодоре, нехай пожере тебе вогонь», на думку науковців, є магічним заклинанням, якого, ймовірно, напередодні суду підкинуто позивачем під двері своєму опонентові.

Театр і музична культура

Велику популярність мали *театри*, будівлі яких виникли ще в елліністичний період і проіснували до IV ст. Відомо, що театр Херсонесу вмщував близько 3 тис. глядачів. У римський період він перебудовується й використовується для гладіаторських боїв.

Значного розвитку досягла *музична культура*. Населення радо відвідувало виступи прибулих музикантів. Існує свідчення історика: «У 80-х роках IV ст. до н. е. під час війни Пантікапея з Феодосією один із навархів Гераклеї Понтійської, котра допомогла Феодосії, родосець Мемнон, щоб підрахувати кількість населення Пантикепею, послав у місто видатного кифариста, вважаючи, що усі жителі зберуться на його виступ у театр».

Ольвія

Найважливіша грецька колонія Ольвія (щаслива) заснована вихідцями з Мілету в 647–646 до н. е. Знаходилася в Нижньому Побужжі, у дельті рік Бугу та Дніпра на південь від Миколаєва і села Парутино Очаківського району.

Політичним та економічним центром було однойменне місто, залишки якого розташовані поблизу Миколаївської області. Період розквіту Ольвії – III ст. до н. е.

Агора як центр спілкування

У центрі гористої частини Ольвії була *агора*, на ній – семикімнатний *громадський будинок* для культових обрядів і купецьких зібрань, стіни якого були вкриті розфарбованою штукатуркою. Навколо агори містилися *будинки державних установ, гімнасій, театр та іподром*. З півночі до агори примикав *теменос* (святищенне місце), де стояли храми, святилища, вівтарі, жертівники.

Письмові явища

Письмова пражурналістика Ольвії також представлена різноманітними написами.

На честь важливих послуг, зроблених громадянами-добродіями міста, уряд ставив *мармурові плити* з посвятами, які висікали і врізали в надгробкових стелах. Серед відомих посвят – *панегірик-епітафія* Клеомброту, що нині зберігається в Ермітажі:

«Клеомброт, син Пантакла, присвятив (оборонну) вежу Гераклу і народу (Ольвії). Геракл, тобі і народу привсвятив Клеомброт цю вежу на березі річки, дивну на вигляд, захисницю всіх громадян на час війни, перевершивши славу предків. За цю послугу батьківщина нагороджує довічною пошаною нащадків Пантакла».

Вчені нарахували понад 100 *написів-посвят*, які належать до I–III ст. Одна з перших, що знайдена 1983 р., вміщує напис на плиті з білого мармуру:

«В добрий час. Ахіллу Понтарху архонти на чолі з Зорсаном Нікератовим вдруге: Путрей Абнаков, Сатир Кунхаков, Каллістрат Гераклідов (?), Тінаобон Діонов (посвятили) вдячне приношення».

У кінці III ст. до н. е. місто підкорили скіфські царі, тож їх зображення карбують на *монетах* того періоду.

В Ольвії знайдений *мармуровий декрет* на честь багатого торговця Проточена, який надав гроші на побудову нових фортечних мурів навколо міста, аби захистити місто від варварської навали.

Місто у V ст. до н. е. відвідав Геродот, який зробив перший опис історії, географії та звичаїв народів, що в ті часи населяли Україну. Підставою для такого припущення є розповідь про скіфського царя Скіла, який мав власний палац в Ольвії.

Жанр діатриби у творчості Біона Борисфеніта

Видатний письменник та філософ першої пол. III ст. до н. е. *Біон Борисфеніт (Борисфенський)* походив із найнижчих верств населення: син вільновідпущеного раба. Збанкрутівши, батько не мав чим сплатити податки, тож ізнов продав себе і свою сім'ю у рабство. Приємна зовнішність Біона спричинилася до того, що його купив немолодий ритор, який заповідав юнакові все своє майно. Але Біон спалив усі писання того ритора й поїхав до Афін, де отримав гарну філософську освіту. Найбільший вплив на нього мало вчення кініків. Замість морального *ригоризму* (лат. *rigor* – твердість, строгість) та політичного радикалізму перших кініків Біон радив «ставити вітрила за вітром». Він вважав долю чимсь на зразок драматурга: одному вона дає головну роль, іншому – другорядну, одному – роль царя, іншому – волоцюги-жебрака тощо. Тому, перебуваючи на других ролях, не прагни грати героїв, бо зробиш незугарний вчинок:

«Ти вмієш добре наказувати, я – підпорядковуватися. Ти добре виховуєш багатьох, а я – самого лише оцього хлопчиська. Ти багатий та щедрий, натомість я сміливо беру в тебе, не принижуючись, не плазуючи, не скаржачись на свою долю».

Біон вів життя мандрівного проповідника й звертався зі своїми промовама до моряків, гетер, рабів, ремісників. Збереглося чимало його гострих та дотепних висловів. Філософська спадщина його вважається не особливо цікавою, натомість літературний стиль високо цінувався і його сучасниками, і його дослідниками. Біон зарекомендував себе як самобутній автор. Він широко використовував *пародії* (постійно пристосовував перекручені цитати з Гомера та з класиків грецької драматургії для своїх полемічних потреб), *жартівливі неологізми*, *фольклорні образи та прийоми*, *просторічні й навіть лайливі вирази*. За висловом знаменитого александрійського вченого Ератосфена, «Біон першим вдягнув філософію у строкату сукню гетери». Біон Борисфенський вважається створювачем жанру *діатриби*.

Діатриба (грец. *diatribe* – бесіда) – започаткований кініками популярний усний виклад етичних настанов; нещадна, сувора, різка критика.

Жанр діатриби отримав назву з однойменного твору Біона, в якому той висміював людську глупоту, вихваляв бідність і філософію; нападав на музикантів, геометрів, астрологів; заперечував богів, значимість молитв.

Діатриба у Біона Борисфенського – це щось посереднє між доповіддю та діалогом, популярна проповідь на актуальну моральну тему з інтонаціями невимушеності, елементами імпровізації, але за уявною недбалістю тут криються жорсткі прийоми традиційної риторики, тільки в незвичних, «простолюдних» шатах. Певною мірою діатриба зародилася раніше, ще в промовах «класиків» кінізму *Антисфена* та *Діогена Синопського*, але саме Біон, а потім і його послідовник *Телет Мегарський* істотно вдосконалили цей жанр.

Впливу Біонової діатриби зазнали Гораций, який захоплювався його мистецтвом «сміючись, казати правду», Сенека, Плутарх, християнські проповідники – апостол Павло, Іван Золотоустий, Августин та інші.

Таким чином, грецькі поселення у Криму – Боспор, Херсонес, Ольвія – відігравали важливу роль у формуванні медійних явищ стародавнього світу.

Запитання. Завдання

1. Підготуйте повідомлення на тему «Крилате слово Гомера».
2. Доведіть важливість впливу творів Солона на життя суспільства.
3. Розкажіть про існування різних форм пражурналістики у Стародавній Греції.
4. Чи згодні ви з думкою Ж. Віллена, що Геродот був «батьком» репортажу?
5. Напишіть повідомлення на тему «Комедії Арістофана як форма комунікаційних процесів».
6. Доведіть, що театральна вистава є проміжною формою між усною та знаковою пражурналістикою.
7. Поясніть за допомогою прикладів із сучасного життя вислів Арістотеля: «Ми слухаємо не промову, а людину, яка говорить».

8. Яскравим свідченням софістичного світосприйняття є думка Протагора, що «про будь-який предмет можна висловити два судження, протилежних одне одному». Прокоментуйте це твердження.
9. Як ви розумієте вислів Демосфена «Багато говорити – це не значить добре сказати, а от добре говорити – значить багато сказати»?
10. Дайте визначення понять: «софістика», «риторика», «логограф». Які ще значення цих слів вам відомі?
11. Чи ідентичні слова Горгія російською й українською мовами: *«Серйозні докази противника спростовуй жартом, жарт – серйозністю»*. *«...как при помощи насмешки уничтожатъ серьёзные доводы и, наоборот, на насмешку отвечать с достоинством»?*
12. Прочитайте уривок з промови Лісія й доведіть, що він був справжнім художником слова.
13. Прочитайте уривок з «Промови на всееллінських зборах» Ісократата і з'ясуйте значення твору в житті країни.
14. Ознайомтеся з наведеними прикладами епітафій і визначте їх значення для розвитку епідиктичного красномовства.
15. З'ясуйте, чому промови Демосфена називають філіппіками.
16. Поясніть за допомогою сучасних прикладів вислів Деметрія Фалерського: *«Тією могутністю, якою володіє на війні залізо, у політичному житті володіє слово»*.
17. Напишіть листа другуві, використовуючи вислови відомих людей:
 - Дорікай другуві наодинці, хвали публічно (Солон).
 - Справжній той мудрець, хто багато може сказати коротко і зрозуміло (Арістофан).
 - Насолоджуйся спілкуванням – головною ознакою дружби. (Арістотель).
18. Підготуйте виступи на тему «Пражурналістські явища античності на території України» (Пантікапей, Ольвія, Херсонес тощо).
19. У чому полягає заслуга Біона Борисфенського?

3.2. Стародавній Рим

Стародавній Рим (рік заснування – 753 до н. е.) зробив свій важливий внесок у розвиток античної пражурналістики. Тут також існували вищезгадані комунікаційні процеси.

На відміну від грецької, де найвизначнішу роль мали усні форми, у Римі на перший план виходять письмові форми передачі інформації, у яких головну роль відіграє інтерес до факту. Канадський вчений Маршалл Маклюен (1911–1980) писав: «Перехід від писання на глині до писання на папірусі, стрибок у швидкості й масштабах створили Римську імперію».

Міфологічні «покровителі» пражурналістики

У давньоримській міфології вісником богів, покровителем наук та ремесел, знавцем небесних таємниць, богом торгівлі був *Меркурій* (лат. *merc* – товар). Як і Гермес, він вважався посередником обміну, передачі й переходу від одного стану в інший. За переказами, Меркурій передає богам молитви людей, а людям послання богів. Про його численні обов'язки говориться в орфічному гімні:

«Улюблений син Майї та Юпітера, бог мандрівників, посланець безсмертних, володар обширного серця, суворий цензор людства, дотепний бог, що має тисячу видів, вбивця Аргуса, бог із крилатими ногами, друг людства, покровитель красномовства, ти, що любить хитрість і боротьбу, – перекладач з усіх мов, друг світу, щасливий бог і бог корисний, покровитель праці й помічник у людських бідах, вислухай мої молитви, даруй мені щасливий кінець мого існування, натхнення у моїх працях, розум, наділений пам'яттю, і дар красномовства».

Крім Меркурія, у пантеоні римських богів існувала *Феме* (грец. *Pheme* – чутка, погосл), яку можна вважати богинею інформації. За Вергілієм, вона є богинею з крилами, мала сто очей і сто вух, ніколи не спала, усе бачила й розголошувала сотнею голосів як правду, так і неправду. Земля народила її в помсту богам, щоб усюди розповідала про їхні неблаговидні вчинки.

Існували й музи, яких у Римі називали *каменами* (лат. співаючі, пророкуючі). Найславетніша з камен – *Егерія*, німфа-віщунка, дружина й порадиця у справах організації римського

царя Нуми Помпілія. Після його смерті Егерія переселилася у гай Діани, де була перетворена на джерело. Згодом камени стали покровительками мистецтва.

Також божеством у римлян був *геній* (рід) – творчий дух всесвіту, а також опікунський дух людства та індивідів. За переказами, геній народжувався разом з людиною і керував усіма її діями. Навіть вважали, що людина отримує двох геніїв – доброго і злого; у залежності від того, за ким вона піде, людину після смерті чекає благословіння або кара. Генія вважали особистим інформаційним вісником кожної людини. Геній сприяв лише чоловікам, жінок захищали особливі духи – *юони*.

Усні форми пражурналістики

Усні пражурналістські явища Стародавнього Риму – *міжособистісне й групове спілкування, поштовий зв'язок, ораторство, діяльність глашатаїв, гінців* тощо.

Багато часу римляни, як і греки, проводили у місцях для спілкування. Низина між Капітолійським і Палатинським пагорбами була перетворена на центральну площу нового міста – *форум* (лат. *forum* – площа, двір).

Форум для римлян значив набагато більше, ніж центральні площі для жителів сучасних міст. Тут, на відкритому просторі, відбувалися народні зібрання, вирішувалися справи державної ваги, укладалися договори, влаштовувалися торги, вершився суд, виголошувалися рішення сенату, святкувалися перемоги.

Частина форуму за храмом Януса називалася *коміції* та слугувала місцем народних зборів. Посередині коміцій знаходилися *ростри* – висока платформа, трибуна для ораторів. Тут також ставилися пам'ятники видатним громадянам.

За доби Імперії сформувався тип громадської споруди, відомої під назвою *базиліка* (грец. царський будинок), яка являла собою єдиний тип античної будівлі, розрахованої на те, щоб умістити велику кількість людей. Тут оголошувалися постанови, укладалися угоди, засідав суд.

Ораторство

Розквіт ораторського мистецтва у Давньому Римі почався з I ст. до н. е. Політика і право більше цікавили римлян, ніж

філософія, література та мистецтво, у яких вони вбачали розвагу, а не мудрість. На противагу грецькому римське красномовство утилітарне, його ідеал тісно пов'язаний із політичним ідеалом (девіз римлян – «Розділяй і владарюй!»). Тому в Римі переважало *політичне красномовство*, головні риси якого – логіка, лаконізм, прийоми полеміки, відточена інтонація, афористичність, гумор, артистизм тощо. Якщо греки в судових справах зверталися за допомогою до логографів, то римляни вже цілком ввіряли свої долі адвокатам.

У римській школі красномовства розвивалися два напрями: азіанізм та аттицизм.

Азіанізм, представники якого перетворювали свої виступи в яскраве дійство, панував у Римі до 50-х р. I ст. до н. е. Оратори часто показували рубці від ран, одержаних у боротьбі за свободу.

З полум'яними промовами виступали політичні діячі, серед яких – *брати Гракхи*. Коли вони говорили, іноді навіть вороги не могли стримати сліз. У наведеному Плутархом уривку з промови Тіберія Гракха перед народом говориться:

«Дикі звірі, що населяють Італію, і ті мають нори і лігво для ночівлі, а люди, які б'ються і вмирають за Італію, не мають нічого, крім повітря та світла. Як бездомні волоцюги, блукають вони з дітьми й жінками повсюди. А воюють і вмирають оці римські «володарі світу» за чужі розкоші й багатство, хоч у них самих немає і клаптика власної землі!».

З моменту падіння республіканського ладу переважним стилем став *аттицизм*, яким користувалися Юлій Цезар, Ліпій Кальв, Марк Юній Брут та ін.

Аттицизм – витонченість, інтелектуальна образність мови. Йому притаманні проста, стисла мова, монотонність, обмежений набір жестів і рухів, декларативність оратора.

Марк Туллій Цицерон

Найвизначнішою постаттю римської освіти, культури та літератури був оратор і філософ *Марк Туллій Цицерон* (106–43 до н. е.), спадщина якого налічує близько 60 судових та політичних промов, філософські трактати, твори з теорії та історії красномовства, близько 800 листів.

У своїх численних трактатах Цицерон піднімає важливі питання громадської діяльності, законів, демократії тощо («Про державу», «Про закони», «Про межі доброго й злого», «Про природу богів»). Перша публічна промова, яка принесла успіх Цицеронові, – *«На захист Квінкція»* (про повернення підзахисному незаконно привласненого майна). У промовах дотримувався азійського стилю.

Ще більш вдалою стала промова *«На захист Росція із Америкі»*. Захищаючи Росція, якого родичі звинувачували у вбивстві з користолюбною метою рідного батька, Цицерон виступив проти засилля режиму Сулли. Він виграв цей процес і набув популярності. Щоб уникнути репресій із боку Сулли, Цицерон відбув на острів Родос, де вивчав філософію та риторичку. Блискуча освіта й ораторські здібності дали можливість йому посідати високі державні посади.

Працюючи квестором у Сицилії, Цицерон виступив на захист сициліанців проти пропретора Верреса, який грабував провінцію. Промови, спрямовані проти олігархії, принесли йому перемогу, незважаючи на те, що судді були з сенаторських родів, а захисником Верреса – знаменитий Гортенсій.

Неабиякий успіх мала й промова *«Про призначення Гнея Помпея полководцем»* (або *«На захист закону Манілія»*), яку оратор виголосив, будучи претором.

На посаді консула Цицерон виступав проти Катіліни, якому приписував усілякі вади й наймерзенніші цілі. У першій промові проти Катіліни оратор гнівно виступає:

«Коли ж, нарешті, припиниш ти, Катіліно, зловживати нашим терпінням?! Де межа неприборканих зухвалостей твоїх виступів?! <...> Хіба не відчуваш, що усі твої плани розкриті? Хіба не бачиш: заколот твій тим, що про нього знають, посажений вже на ланцюг <...> Що ти робив минулої ночі, де ти був, кого скликав, які рішення прийняв, кому з нас, думаєш ти, все це невідомо? О часи, о звичаї!...»

Цицерон використовував численні звертання, викривав безчесні дії, виступав за прискорення кари: «На смерть тебе, Катіліно, давно вже треба відправити наказом консула...». Оратор говорить, що проти Катіліни є вже сенатська постанова, і дивується, що вони, консули, чомусь не поспішають її

виконувати. Цицерон розмірковує, що сказали б громадяни, якби оратор наказав стратити Катіліну. Промовець упевнений – люди сказали б, що зробив він це занадто пізно, а не дорікали йому в надмірній жорстокості. Цицерон використовував прийом *персоніфікації*, говорячи від імені Батьківщини, яка, звертаючись до Катіліни, говорить:

«Протягом декількох років жодного злочину не відбулося без твоєї участі; жодного ганебного злодіяння не обійшлося без тебе... Тому йди і полиши мене від цього страху: якщо він ґрунтовний, щоб він не давив мене своєю тяжкістю; якщо ж хибний, щоб я, нарешті, коли-небудь перестала відчувати почуття неспокою».

Унаслідок таких промов Катіліна покинув Рим, а незабаром загинув у бою поблизу Пісторії. Вождів радикального руху заарештували та стратили. Будучи проконсулом у Малій Азії, Цицерон набув популярності у війську. Після повернення до Риму головним чином займався літературною працею. Написав промови на захист народного трибуна Сестія, на захист Мілопа та ін. Проти Марка Антонія оратор написав 14 промов, які, в наслідування Демосфена, називаються *філіппіками*. За них його внесено до проскрипційного списку і в 43 р. до н. е. вбито.

Цицерон також є теоретиком античної теорії красномовства – трактати «Брут», «Оратор», «Про оратора».

У роботі «*Брут*» (46 р.) він говорить про історію античного красномовства, зупиняючись в основному на римському. Зміст твору більш детально розкривається в іншій назві – «*Про знаменитих ораторів*». Мета трактату – довести перевагу римських ораторів над грецькими. Цицерон вважає, що недостатньо лише простоти грецького оратора Лісія – вона потребує доповнення піднесенням і силою висловлення Демосфена. Цицерон дає характеристики багатьом римським красномовцям і себе також вважає визначним оратором.

У трактаті «*Оратор*» (46 р.) висловлена думка про застосування різних стилів у залежності від змісту промови з метою переконати слухачів, посприяти захопленню красою мови. Велику увагу приділяв Цицерон періодизації мови, теорії ритму. Блискучий стиліст, він став творцем літературної мови, яку вважали зразком латинської прози, а також довів до

логічного завершення поетику переконання, яка будувалася на двох принципах: повноті доказу та підкреслено чіткій мікро- і макрокомпозиції, що проявилися особливо яскраво у т. зв. «латинському періоді». Цицерон радить:

«Створити вступ до промови, щоб заохотити слухача, привернути його увагу й підготувати його до своїх повчань; викласти справу коротко і ясно, щоб усе в ній було зрозуміло; обґрунтувати свою точку зору й заперечити чинює та зробити це не хаотично, а за допомогою такої побудови окремих доказів, щоб загальні висновки впливали з окремих доказів. Врешті замкнути все це запальним чи заспокійливим висновком».

Праця *«Про оратора»* (55 р.) написана у формі діалогу між двома відомими ораторами, попередниками Цицерона, – Ліцинієм Крассом і Марком Антонієм. Власні погляди Цицерон висловлює вустами Красса, який вважає, що оратором може стати лише різнобічно освічена людина. Таким він бачить політичного діяча, патріота держави у скрутний час. У цьому ж творі Цицерон торкається побудови і змісту промови, її оформлення, ритмічності й періодичності. Оратор посилається на виступи актора, який за допомогою міміки й жестів справляє враження на слухачів. У листі до Цицерона Цезар писав:

«Ти відкрив усі скарби, властиві красномовству, і сам першим скористався ними. З цього боку ти багато прославив римське ім'я і возвеличив свою батьківщину».

«Нове красномовство»

З приходом до влади *Октавіана Августа* (63 до н. е. – 14 н. е.) у розвитку ораторства настає невелика перерва. В імператорському Римі поняття свободи слова стало досить обмеженим, про що Тацит писав: «...якщо минулі покоління бачили, що являє собою нічим не обмежена свобода, то ми – таке ж поневолення, бо нескінченні переслідування забрали у нас можливість спілкуватися, висловлювати свої думки і слухати інших».

Август вгамував політичне красномовство, і при ньому публічне слово не мало вже значного впливу на суспільство. Залишалася судова риторика. Ознакою часу стало так зване *«нове красномовство»*, яке характеризувалося особливим

стилем «миттєвого ефекту»: короткі яскраві сентенції з антитезами та парадоксами.

Риторичні твори Квінтіліана, Плінія й Тацита

Знаменитий римський ритор *Марк Фабій Квінтіліан* (35– бл. 100) – автор *«Риторичних настанов»* у 12 томах, де зібрав досвід класичної риторики та узагальнений власний досвід викладача риторики й адвоката. Квінтіліан писав, що праця оратора цікава, різноманітна, про неї ніколи не скажеш усього, тож викладатиме найголовніше.

Змальовуючи образ ідеального оратора, Квінтіліан йшов за Цицероном: справжнім красномовством володіє лише добра й чесна людина. Автор стверджував, що риторика є мистецтво й наука, сила й уміння переконувати, що вона багато запозичує від інших наук. Таке твердження продовжувало думки Платона, Арістотеля й Цицерона про необхідність оратору знати й інші науки. Квінтіліан вважав, що знання лише правил не може зробити людину оратором, необхідно постійно збільшувати активний запас слів, тому радив читати Гомера, Горація, Каллімаха, Есхіла, Софокла, Евріпіда, Демосфена, Платона, Сенеку, Цицерона та ін.

Вершиною ораторської майстерності Квінтіліан вважав уміння говорити без підготовки, виділяв три напрямки в ораторському мистецтві: аттичний, азійський, родоський (назва за місцем виникнення – на о. Родос).

Ось деякі фрагменти з *«Риторичних настанов»* Квінтіліана:

«Бути красномовним є нічим іншим, як виражати словом все те, що розумом охоплене, і повідомляти це слухачам: без цього всі вищенаведені правила не принесуть ніякої користі»;

«Різнманітність засобів словесного вираження повинна мати свої межі, блиск – мужню стриманість, а винахідливість має бути поміркованою. Таким чином, промова стане тривалою, але не занадто; вишуканою, але не претензійною; сміливою, але не нахабною; серйозною, але не сумною; глибокою, але не важкою; радісною, але не легковажною; жартівливою, але не розбещеною; величною, але не багатослівною».

В одній зі своїх рекомендацій Квінтіліан підкреслював, що про будь-яку подію або вчинок можна скласти правильне уявлення лише за умов вичерпності суджень, тобто якщо відомі

відповіді на такі запитання: *хто і що зробив, якими засобами, для чого, коли і де це відбулося, як і чому це сталося?*⁵

Послідовником Квінтіліана став *Пліній Молодший* (61–113), який пройшов усі щаблі державних посад. Своїми вчителями вважав Демосфена й Цицерона. Написав майже 9 книг послань до різних людей і одну – ділового листування з імператором Траяном. Його листи – важливі історико-літературні документи своєї епохи. Відомо багато промов Плінія. *«Панегірик Траяну»* – це святкова промова, де автор вихваляє імператора.

Публій Корнелій Тацит (бл. 55–120), крім найвідоміших, глибоко тенденційних творів *«Історія»* і *«Аннали»*, написав діалог *«Розмова про ораторів»* (бл. 100). Як політика й історика, його більше цікавив не стиль мови, а суть красномовства, місце риторики в житті суспільства. За Тацитом, ораторство – не мирне й спокійне мистецтво, а бойове, воно міцніше в сутичках. Гарні воїни, на його думку, загартовуються у війні, а не під час миру, так само й красномовство. Тацит пояснював кризу ораторства моральною деградацією і, перш за все, політичними причинами: республіканський лад із політичною свободою сприяє розвитку красномовства. Монархія, на яку перетворився Рим, придушує свободу й разом із нею красномовство.

Письмова пражурналістика

До письмових каналів комунікації належать: *історичні записи* (афіші, скрижалі, фасти, аннали, графіті, «кам'яні листівки» тощо); *римська протогазета*; *епістолярний жанр*; *художньо-публіцистичні форми* (записки, памфлети) тощо.

Історичні записи – важливе джерело інформації

До нашого часу збереглася велика кількість записів, зроблених на стінах, дошках, мармурі, міді – так звані *«кам'яні листівки»*. Здебільшого це офіційні документи, постанови сенату, закони, пам'ятні дати, оголошення тощо.

Важливим джерелом інформації стала *реклама*. Римляни розписували стіни оголошеннями про гладіаторські бої.

⁵ У наш час саме ці класичні запитання складають основу підготовки новинної інформації.

Оголошень виявилось так багато, що міська адміністрація змушена була видати наказ:

«Забороняється писати тут. Горе тому, чиє ім'я тут буде згадане. Хай не буде йому удачі».

У Британському музеї зберігається приватне оголошення на папірусі про продаж раба:

«Він чудово чує обома вухами, бачить обома очима. Гарантую його помірність у їжі, чесність, покірність».

Особливе значення мали римські *афіші* (франц. afficher – прикріплювати), які вивішувалися на форумах. Французький дослідник античності Г. Буасье писав: «У римлян афіша ніколи не перетворювалася на газету, але продовжувала розповсюджуватися на стінах і до кінця Імперії не припиняла служити головним знаряддям гласності. За допомогою афіш, або, як частіше говорили, написів (inscriptions), оголошень, начальство сповіщало про свої постанови, громадяни свідчили про своє шанування богів, відданість державцям, вдячність благодійникам і, нарешті, за допомогою афіш посадові й приватні особи розповсюджували у публиці все, до чого бажали повернути її увагу».

Відомо, що не закінчена «Збірка латинських творів» («Corpus inscriptorum latinorum») налічувала 120 тис. написів. А на одній із стін, де жив верховний понтифік, розміщувалася біла табличка для записів – *альбом*.

На такій табличці за наказом офіційних властей робили короткі записи про найбільш значущі події в Римі та його провінціях. Коли закінчувався рік, такі дошки (їх називали *Великими літописами*) зносили в архів, звідки потім почалося написання історії римської держави. Великі літописи ще називали *анналами*. Їх можна вважати першими щорічними періодичними виданнями. Анналам надавалося священного значення й характеру – подавалася об'єктивна й достовірна фіксація фактів та подій без будь-якого політичного коментування. Понтіфіки нічого не повідомляли про засідання сенату.

Календар давніх римлян – *фасти* – давав інформацію про дні, у які можна проводити публічні справи, особливо судові (протилежне значення – *нефасті*).

У Стародавньому Римі використовувалися *графіті* (іт. *graffiare* – дряпати). Інформацію також вмщували *елогії*.

Елогія (лат. *eligere*) – короткий напис, складений на честь видатної людини з переліком її заслуг; своєрідна панегірична промова, але у скороченому вигляді.

Найчастіше елогії розміщували на обелісках, рідше – на статуях. Август наказав виставляти на форумі, названому на його честь, статуї знаменитих римлян, починаючи з Енея та Ромула, і супроводжувати їх елогіями. Про одну з них розповідає Плутарх. Катону Старшому поставили статую з написом:

«За те, що, ставши цензором, він розумними порадами, настановами і повчаннями знову вивів на правильний шлях Римську державу, яка починала занепадати».

Розвиток епістолярного жанру

Епістолярна творчість у Стародавньому Римі замінювала сучасну газету. Багаті римляни, від'їжджаючи у віддалені провінції, залишали в Римі своїх рабів або наймали вільних людей, які знали грамоту й регулярно повідомляли в листах своїм господарям про те, що робиться у столиці. Іноді одна така людина працювала на декількох кореспондентів і була, ймовірно, прообразом інформаційної агенції.

Листи давніх римлян не лише джерело, а й засіб доносити свої міркування не тільки до конкретних адресатів, а й до широкого кола читачів. Так, Цезар як досвідчений політик нерідко сам писав листи, щоб залучити на свій бік видатних людей. Ось свідчення Плутарха:

«Цезар першим придумав спілкування з друзями письмово, коли термінові справи або відстань не дозволяли йому розмовляти з ними особисто».

Важливе значення в епістолографічній спадщині Давнього Риму мали листи Цезаря, Горація, Овідія, Сенеки та ін.

Знаходячись на засланні, Овідій написав знамениті «*Листи з Понта*». Зміст їх – скарги і спогади про минуле, змалювання суворої природи, туга за Римом, прохання про помилування.

Найкраще епістолографія римлян представлена збірками листів Цицерона, який у листі Гаю Скрибонію Куріону писав:

«...листи бувають різних родів; але пряме призначення листа, ради чого його винайдено, – це у разі необхідності повідомляти відсутнім про щось, що важливо довести до їх відома, з нашої точки зору».

У 1345 р. тексти листів Цицерона знайшов Петрарка. Кількість їх разом із зустрічними посланнями деяких адресатів включає понад 900 примірників. Тут є листи рекомендаційні, втішливі, листи-прохання, ділові, дружні й жагуче публіцистичні. Відома заява Цицерона про одержання ним цілого тому рукописів, складеного із сенатських постанов, міських новин та анекдотів, який він назвав «*Записками про міські справи*».

Листи видатних людей часто читали вголос, коментували й переписували. Існував також жанр *відкритих листів*, які розмножували й розвішували в публічних місцях.

Відкритий лист – один із публіцистичних жанрів, який передбачає епістолярну форму, наявність конкретного адресата й публічну вагомість у тексті фактів і запропонованих оцінок і думок.

Давньоримська протогазета

Створення офіційної газети пов'язане з ім'ям Юлія Цезаря. У 59 р. до н. е. після отримання консульства він наказав складати й публікувати на глиняних дощечках як сенатські, так і народні щоденні відомості. Назва її – «*Acta diurna senatus as populi*» («Щоденні протоколи сенату і римського народу»). Тут публікувалися протоколи засідань сенату, постанови, накази, промови, короткий виклад судових справ, повідомлення про народні збори, гладіаторські бої. У газетах можна було прочитати оголошення про надзвичайні події міського життя, нові призначення, повідомлення про одруження, народження дітей у відомих осіб тощо.

Юлій Цезар, розпочавши випускати «*Acta diurna*», найбільше за все хвилювався про об'єктивність інформації, що надходила у різні частини республіки.

Німецький історик *Т. Момзен* підкреслює роль Цезаря у створенні газети, яка виникла, на його думку, «з приватних записок римських найманих писак та поточних офіційних звітів», і називає її «щось на зразок столичного листка новин», куди заносилися короткий звіт про справи, що обговорювалися на народних зборах і в сенаті, список новонароджених, померлих тощо.

Про існування римської газети знаходимо цікаву інформацію також у *П. Берліна*, який зазначає: «Римська газета епохи Цезаря являла собою щось на зразок сучасних офіційних показчиків. На білій, гіпсом покритій дощці робились публікації, якими уряд Давнього Риму доводив до відома суспільства все, що вважав за потрібне. Такі дошки були схожі на сучасні афіші, що розклеюють на стовпах».

Дослідник також повідомляє, що археологами знайдені декілька зразків римських дощок, за якими можна скласти уявлення про характер газети. Одна з них називалася «*Acta diurna Urbis*» і мала широке розповсюдження. У ній друкувалися розпорядження сенату, офіційна інформація, призначення, винагороди, замітки про різноманітні події поточного життя. Газети відзначалися лаконічністю й доступністю й не зовсім правильною мовою. Повідомлення мали офіційний характер, подавалися безсистемно. Ось деякі з них:

«Консул Савіній розпочав сьогодні виконання своїх службових обов'язків»; «Учора над містом розгулялася велика гроза. Неподалік від Велії блискавкою підпалило дуба»; «Розбійник Деніофан, якого недавно спіймали, сьогодні вранці був страчений».

Зацікавлені особи зазвичай прагнули використовувати газети у своїх цілях. Наприклад, в офіційну хроніку включалися пророкування, прогнози погоди й опис атмосферних явищ, які вже відбулися. Це робилося з політичних міркувань: язичницька релігія забороняла починати важливі державні справи, приймати серйозні політичні та військові рішення у дні несприятливого стану атмосфери.

Один із протожурналістів римської газети – знаменитий *Пліній*, перу якого належить багато заміток у римській газеті. На сторінках «*Acta...*» він виклав легенду про те, як під час процесу

Мілоса, якого звинувачували у вбивстві Клавдія, випав град із каміння у різних частинах Риму.

Римські протогазети готували *actuarii*. Люди, які збирали матеріали для «Acta diurna», називалися *диурналістами*.

Актуарії (лат. *actus* – дія) – складачі новин.

Звідси: **актуальний** – важливий, істотний для певного часу; той, що відповідає найважливішим вимогам сучасності.

Диурналіст (франц. *journal*) – щоденник, газета. Звідси – слово «журналіст». Диурналістів можна вважати попередниками сучасних репортерів.

«Acta diurna» тиражувалися у спеціальних майстернях – *скрипторіях* (лат. *scriptor* – писець) великою кількістю переписувачів документів (*скрибів*) – під керівництвом досвідченого наставника. Копії газети зберігалися у вигляді сувоїв у спеціальних загальних приміщеннях, кожен бажаючий мав змогу з ними ознайомитися.

Розповсюджувалися «Acta diurna» різними способами. Можна було переписати їх з оригіналу, який вивішували в публічних місцях. У Римі існувала пошта, і спеціальні раби-поштарі або гінці розвозили газету за призначенням.

Про значення римських газет, називаючи їх «журналами», дослідник *Ф. Фатторело* писав: «Журнали в Римі були конче потрібні як для правлячих кіл, що використовували їх для особистих та політичних інтриг, так і для тих, хто інформував жителів провінцій про суспільні події, знайомив суспільство з декретами й постановами сенату».

Серед науковців щодо «Acta diurna» залишаються дискусійними деякі моменти. Частина дослідників дотримується погляду французького історика *Г. Буасьє*, який вказував, що газета у Римі з'явилася випадково й вийшла із реформи, що застосовувалася з іншою метою. Інші сприймають «Acta diurna» швидше як модернізацію актів сенату. Низка проблем пов'язана з методологічним визначенням газети Цезаря як першого періодичного видання.

Серйозні доводи проти цієї думки наводить *Т. Моммзен*: «Журналістика, у нашому розумінні слова, ніколи не існувала у римлян; літературна полеміка обмежувалася брошурною літературою та досить розповсюдженою на той час звичкою

писати у суспільних місцях... усі відомості, необхідні публіці». Цей листок через деякий час став досить цінним історичним джерелом, але, на думку Моммзена, ніколи не мав справжнього політичного й літературного значення.

Що стосується подальшої генези газети, то вже Октавіан Август зменшив обсяг офіційної інформації, значно розширив відділ пригод, які римляни назвали «пустощами» (*inertiae*).

Після смерті імператора газета під назвою «*Acta senatus at roruli*» перетворилася на опис церемоній при дворі, остаточно дискредитувавши громадську просвітницьку функцію цезарівського видання. Його використовували як офіційний документ без огидливості та глузування, а нові «*Acta senatus*» стали об'єктом сатири в *меніппей Петронія* «Сатирикон».

«Меніппея», «меніппова сатира» – від імені Меніппа Гадарського (2 пол. III ст. до н. е.), представника кінчної філософії, який писав сатири прозою, вирішуючи в них питання практичної життєвої моралі й перемежовуючи ці сатири вставними віршами. Сатири Меніппа гумористичні за формою і серйозні за змістом.

П. Федченко стверджував, що в деяких провінційних містах існували своєрідні *стінні газети*. Так, на стінах у Помпеї було прийнято висловлювати думки про кандидатів на виборні посади.

Виникнення професії інформатора

Велика територія Римської імперії вимагала нових форм комунікації, тому виникають професії інформаторів. Дослідники виділяють дві основні групи.

До першої – входили довірені особи, здатні швидко, точно виконувати певні завдання – *operarii* (лат. *operatio* – дія).

Про одного з таких операріїв згадує у своїх листах Цицерон. Зведення повідомлень якогось Хрестуса, в яких розповідалося про найважливіші політичні події, міське життя, змагання гладіаторів тощо здобули йому довіру й популярність. Г. Буасье називає одного з операріїв на ім'я Хрест [очевидно, йдеться про одну й ту ж особу]: «Ім'я Хреста, що належить одному з них, змушує припустити, що це були греки, тобто із тих спритних і винахідливих людей, котрі проникали всюди й бралися за будь-яку роботу, якби не померли з голоду».

Такі приватні інформатори-репортери стежили за громадським життям і складали донесення. Оскільки в основному ними ставали декласовані елементи або вільновідпущені раби (а царина їхніх інтересів – чутки, скандали, плітки), то професія не викликала особливої поваги. До їх обов'язків входило бігати містом і збирати будь-яку інформацію. Інформаторів називали *ремісниками, compilatio* ⁶ (лат. *compilatio* – крадіжка).

Другу групу інформаторів складали особи, більш знайомі з політикою Риму, наближені, як правило, до перших осіб держави, тож часто знали таємниці політичного життя. До них належав і Цицерон.

Поштовий зв'язок

Велике значення мав поштовий зв'язок. Римлянам необхідно було кожному завойовану область утримувати у покорі силою зброї. А для того, щоб швидко перекинути легіони в будь-який район, необхідні мережі гарно влаштованих доріг. Інше призначення доріг – державним кур'ерам дозволялося іноді перевозити особисті листи й посилки.

На кінець Республіки існувала розгалужена мережа шляхів сполучення. Згодом пошта отримала назву громадської, хоча насправді нею користувалися, як правило, члени імператорської родини, патріції, чиновники, легіонери. Пересилати дозволялося лише імператорські повідомлення, накази чиновників і службові донесення. Приватні особи могли користуватися державною поштою лише в окремих випадках.

Інститут цензури у Стародавньому Римі

У 443 р. до н. е. у Римі впроваджено інститут цензури як контролюючий орган.

Цензор – вища магістратура у Стародавньому Римі. Цензори оцінювали майно громадян, засвідчували їхні права на римське громадянство, давали моральну оцінку їхнього життя.

Вони складали списки всіх громадян за трибами (*округами*) і розподіляли їх по центуріях (*підрозділах*); також складали

⁶ Звідси: **компіляція** – писання твору, наукової праці на підставі чужих матеріалів без самостійного дослідження та опрацювання джерел; компілювання.

списки сенаторів, викреслюючи звіди недостойних за майновими та моральними мірками. Крім того, цензори продавали на відкуп приватним особам державні податки, митні збори, копальні й землі. На відміну від інших магистратів, цензорам надавалося право й навіть ставилося в обов'язок судити громадян не за правом і законом, а за моральними нормами. Відповідно у цензори обирали людей із визнаним моральним авторитетом (цензором міг стати лише колишній консул).

Найвідоміший римський цензор – воїн, оратор, політик і письменник *Марк Порцій Катон Старший* (234–149 до н. е.), борець проти розкоші, один із улюблених героїв Сенеки. Він – автор численних промов, історичного твору «*Початки*», у якому виклав ранню історію італійських міст. У 184 р. Катона вибрано цензором разом із Луцієм Валерієм Флакком. Вони провели сувору ревізію моральності, вивели зі складу сенату сімох сенаторів, почали непримиренну боротьбу з розкрадачами державного майна. Цензура Катона принесла йому славу, за ним назавжди закріпилося ім'я *Цензор*.

Цензура (лат. *censura* – оцінка, контроль) – система державного нагляду за творами кіно, мистецтва і театру, засобами масової інформації або особистою кореспонденцією; заклад і особи, що здійснюють цей нагляд.

Відомо два види цензури: попередня й наступна.

Попередня – передбачала необхідність одержання дозволу на випуск друкованої продукції, постановку вистав.

Наступна цензура полягала в оцінці вже опублікованих, випущених видань, поставлених п'єс та впровадженні обмежувальних або заборонних заходів стосовно порушників вимог цензури⁷.

За свідченням Тацита, римляни тоді вже вміли читати свою «газету» й між рядками домислювати те, про що забув повідомити інформатор або що вилучила цензура. Своєрідною реакцією на замовчування стали *підпільні листки* і *звинувачувальні написи* на статуях, сповнені додаткової й

⁷ Звідси: *цензурні рогатки* – перешкоди, що їх чинить цензура.

небажаної інформації, викривальних коментарів дій окремих посадових осіб. Такі листки та написи влада переслідувала і карала не лише тих, хто писав, а й тих, хто їх читав.

Політична публіцистика Юлія Цезаря

Гай Юлій Цезар (100–44 до н. е.) зіграв велику роль в історії публіцистики й політичної агітації. Мистецтво оратора й письменника він успішно використовував у запеклій політичній боротьбі з прихильниками республіки. Освіту ритора Цезар одержав у відомого родоського вчителя красномовства Молона. Про його літературні твори, які, на жаль, не збереглися: епічну поему «Геркулес», трагедію «Цар Едіп», поему «Подорож», трактат у 2 кн. «Про аналогії», написаний у відповідь на твір Цицерона «Про оратора», два памфлети «Антикатони», які розвінчували цицеронівську апологію стоїка Катона, – згадували майже всі античні історики. Саллюстій, Плутарх, Светоній описували випадки красномовства Цезаря, його участь у сенатських засіданнях та роль у формуванні громадської думки.

Не залишилося жодної з політичних промов Цезаря. Ймовірно, що він не оприлюднював тексти своїх виступів, бо, на відміну від Цицерона, не вважав їх творами високого мистецтва, а вбачав у них лише засіб для досягнення мети. Красномовство Цезаря позбавлене поетичних прикрас, але сповнене жвавості, природності й енергії.

Уперше Цезар серйозно узявся за перо, щоб захиститися від нападок сенату в останні місяці свого проконсульства у Галлії. Сенатська партія була стурбована авторитетом Юлія Цезаря й висунула ряд серйозних обвинувачень у порушенні ним норм римського права та військової честі. Від Цезаря вимагали звіту про його дії за час консульства. Злочин, що ставили йому за провину, не вважався у Давньому Римі чимось особливим, навпаки, пограбування скарбниці й одержання хабарів консулами вважалися явищами звичними, а підступність на війні з варварами цілком могла розцінюватися як військова хитрість. Для Цезаря такий збіг обставин міг не вигідно позначитися на подальшій політичній кар'єрі, стати катастрофою. Тому він негайно пише апологію собі – «*Записки про галльську війну*» (в 7 кн.), де створює міфічний образ

непереможного і справедливого захисника інтересів римського народу.

«Записки...» розповідають про діяльність Цезаря в Галлії упродовж майже 9 років. Автор зберігає ілюзію правдивості та об'єктивності. Формально твір має вигляд звіту про наступальні й оборонні операції в Галлії. Цезар пише від третьої особи, дає хронологічний та послідовний виклад подій, розповідає про звичай варварів, справжні бої, вказує імена воїнів, вживає топоніми. Отже, читач бачить полководця – справжнього стратега, наділеного сміливістю, спритністю й умінням виходити з найскрутніших ситуацій. Упродовж розповіді Цезаря супроводжує *Фортуна* – богиня щастя, долі, добробуту.

Герой «Записок...» завжди на чолі свого війська, на передньому краї оборони – там, де найважче. Перед битвою наказує всьому війську «залишити коней, щоб, урівнявши небезпеку всіх, полишити надію на втечу». Він простий, неவிбагливий, нарівні з солдатами переносить весь тягар служби.

Цезар розповідає про мужність своїх підлеглих, про нагороди й заохочення героїв. Розрахунок автора простий: головна опора могутності Цезаря – армія. Солдат повинен відчувати своє значення, турботу полководця про себе і тоді служитиме вірою й правдою. Мужність армії Цезаря підкреслена описом хоробрості ворогів, їхньої хитрості й завзятості. У розповіді про оборону Алезії звучить гімн стійкості й самовідданості галлів. Однак Цезар постійно підкреслює «варварську» підступність своїх ворогів, послам яких не довіряє, а миролюбства побоюється. Як будь-який римлянин, він говорить, що краще мертвий ворог, ніж ненадійний друг. Описи загибелі римлян прийняті хвилюванням і драматизмом.

Тільки прагненням до слави Риму, турботою про благо держави й римського народу пояснює Цезар свою неймовірну жорстокість до варварів. Він повідомляє про продаж у рабство 53 тис. осіб із племені адуатуків, які порушили умови капітуляції. Рятуючи Рим і своє військо від «дуже небезпечної війни», Цезар наказує майже повністю знищити деякі племена варварів, що просили миру; в інтересах римського народу переправляється за Рейн, щоб «вселити германцям... страх за

їхні власні володіння». У свідомість громадянина впроваджується ідея про мудрість і далекоглядність проконсула, головною турботою якого є інтереси римського народу.

Таким чином, Цезар своїми «Записками про галльську війну» не лише вдало спростував усі обвинувачення політичних противників, а й викрив їхню змову з варварами.

У наступній книзі, «*Записках про громадянську війну*» (у 3 кн.), Цезар стикається з іще більшими труднощами ідеологічного характеру. Йому не вдається довго зберігати позицію об'єктивного оповідача й доводиться вдаватися до менш респектабельних прийомів виправдань та *інвектив* (лат. *Investiva* – лайлива (промова), від «нападаю») ⁸.

Намагаючись виправдати свої протизаконні дії, автор наводить аргументи, що створюють видимість справедливості. Так, свій перехід через прикордонну ріку Рубікон він робить заради блага держави.

Цезар використовував аттичний стиль. Його «Записки...» – це зразок простоти, ясності й переконливості. В обох творах, які залишилися незакінченими, він створив особливий *стиль політичної публіцистики*, де зміг уникнути образливого тону, просторічних слів, архаїзмів, неологізмів, складних поетичних тропів, пишноти, вигадливості, слів у переносному значенні. Іноді Цезар вживає скоромовки або фігури умовчання, зрозумілі тільки уважному читачеві. Його прийоми залишаються майже непомітними, і в читача виникає відчуття прямоти й правдивості автора, який виставляє на суд римського народу «оголену правду». Стиль автора «Записок...» – це стиль полководця. У промові Критогната він виявляє талант у мистецтві *етопеї*, створюючи образ суворого й непохитного галла.

Етопея (грец., лат. *ethopeia* – робити звичай) – фігура думки, при якій певне міркування вкладається у уста тієї особи, яка має це оцінити.

Ядром динамічного стилю Цезаря вважають пряму мову. Відчуття простору створюють різноманітні топоніми.

Науковців здавна цікавило питання стосовно жанру «Записок...», які називали автобіографічними записками,

⁸ Звідси: *інвективна лексика* – ненормативна.

воєнними мемуарами, історіографічними працями тощо. Античні джерела дають інформацію, що основою тексту були донесення, реляції про воєнні дії, які регулярно склалися у штабі полководця. Як відомо, твори Цезаря видані з поміткою *«commentarii»*.

Коментар (лат. *commentarium* – нотатки, пояснення, тлумачення) – роз'яснювальні або критичні міркування чи витлумачення певних подій і фактів громадського, наукового, культурного життя. Коментар пояснює зміст певної події, політичного чи історичного документа, незрозумілі місця літературного чи публіцистичного твору.

Плутарх згадував: «Він [Цезар] вправлявся ще й у тому, щоб, сидячи на коні, диктувати одночасно листи двом або навіть, як стверджує Оппій [наближений Цезаря], ще більшій кількості писців». Дослідники вважають, що під диктовку створена і частина «Записок...».

Основні принципи публіцистики Цезаря намагалися вживати його послідовники, автори записок «Александрійська війна», «Африканська війна», але мали менший талант і політичний досвід, що позначилося на художньому рівні цих творів.

Епос і віршована сатира

Для викриття своїх політичних супротивників у I ст. до н. е. – I-II ст. н. е. використовували як переписані промови, так і прозові твори та вірші. Пражурналістика виявляє себе у формах *інвективи, епіграми, памфлету* тощо.

В епічних творах також присутні явища пражурналістики. Особливо це позначено у поемі *Вергілія* (70–19 до н. е.) «Енеїда». Поет був прибічником Августа і пропагував його політику. На відміну від гомерівського епосу, цілком заглибленого у минуле, у Вергілія міф завжди переплетений із сучасністю, а випробування Енея є лише багатозначним початком уготованої долею римської величі. За Вергілієм, Рим має панувати над усіма народами, правити світом:

Запам'ятай, римлянине! Ти владно вестимеш народи.
Будуть мистецтва твої встановляти для миру,
Милувать, хто підкоривсь, і мечем підкорять гордовитих

Значного поширення набувають жанри *віршованої сатири і послання*.

Епіграма (грец. *epigramma* – напис) – невеликий сатиричний вірш, у якому висміюється якась особа чи негативне явище.

Послання – віршований літературний твір, написаний у формі звернення до певної особи чи групи людей.

Батьком римської сатири традиційно вважають давньо-римського публіциста *Гая Луцілія* (бл. 180–102 до н.е.), ім'я якого стало синонімом безкомпромісної критики. Луцілій писав про всі сфери римського життя, різко критикував окремих осіб. Його «сатури» мають форми пародії, памфлету, послання, фейлетону тощо.

Найкращі зразки римська сатира залишила у творах *Горація*, *Ювенала*, *Марціала* (епіграми) та ін.

Квінт Горацій Флакк (65–8 до н. е.) – один із видатних поетів античності, девіз якого –

Стиль повертай ти частіше,
Не бажай здивування юрби, а пиши для обранців.

Орієнтуючись на Луцілія, Горацій запозичив у нього традиційні типи людей, образи, навіть імена, проте збагатив сатиру новими мотивами, зробив мову соковитішою. Улюблену працю над віршами Горацій мусив поєднувати зі службою в державній установі на посаді переписувача фінансових документів. Окрилений визнанням, Горацій завершив першу книгу сатур, які називав *бесідами*, бо й справді невимушено говорив то з адресатом твору, то з уявним співрозмовником, то сам із собою. В уривку із IV сатири Горація читаємо:

<...> Поміркуєм над іншим: чи ти справедливо
Дивишся оком кривим на сатиру. Ось Капрій і Сульгій,
Два скаржники, все винюхують, нишпорять, люті й охриплі,
Страх на злочинців наводять. Та хто за собою не чує
Жодного злочину – той жартуватиме з їхніх донесень.
Хай би ти й схожий на Целія був, розбишаку, чи Бірра –
Все ж би не мусив лякатись мене: я ж не Капрій, не Сульгій.
Творів моїх і в книгарні нема, й на стовпі їх не хвалять.
Люд не обслинить їх, пальцем пінним Гермоген не торкнеться.
Їх лише друзям я зрідка читаю, та й то хіба змусять,
Звісно, не будь-де почну й не для всіх, як, буває, читають
Посеред Форуму, в гушці людей; залюбки й у купальні
Дехто читає: там голос, мовляв, аж гуде під склепінням.
От і милується ним. А чи впору гуде, чи доречно –

Байдуже їм, недотепам. – «А ти таки звук дошкуляти, –
Часто мені дорікають, – кольнеш і вже радий!» – Стривайте,
Звідки цей докір? Чи, може, хто з тих, із якими дружив я,
Кинув його? Буває ж такий, що позаочі й друга
Геть обчорнить, ще й обмовнику, встрявши в розмову, підтакне.
Слави дотепного прагне такий, а щоб гурт розсмішити –
Піде на все: таємницю довір йому – тут же розплеще.
Ось в кому зло, громадянине римський, таких бережися!

Децім Юній Ювенал (45–130) народився у місті Аквін.
Переїхавши до Риму, вивчав ораторське мистецтво й виступав
публічно, але без особливого успіху. Ювенал мав командну
посаду в армії, а в зрілі роки прославився як сатирик.

Перша сатира – ніби вступ до всіх інших. Перебираючи
характерні риси римських звичаїв періоду імперії, Ювенал
писав, що, спостерігаючи таке, не можна не взятися за перо. У
І сатири він пише:

<...> Хто б тут сатир не писав, коли євнух весілля справляє,
Мевія, груди свої оголивши, у бік кабанові
Списа встромляє, коли за патриціїв нині береться
Той, хто голив мені, хлопцеві, бороду вже жорсткувату.
Інший он, раб із Канопа, з-над Нілу пройдисвіт, Кріспін той,
Вправно плечем ворухнув і свій плащ пурпуровий тирійський
Все поправляє й на пальці пітнім вертить золотий свій
Перстень, немовби в жару він занадто обтяжував руку.
Важко сатир не писать: хто б настільки міг бути байдужим
До зісугтя в нашім Римі, настільки залізним, щоб гнівом
Не спалахнуть, коли стріне Матона, юриста, що в ношах
Ледь помістивсь, а за ним – на найближчого друга донощик;
Так він і ловить ті крихти усі, що лишилися від краху
Знатних людей; його Масса боїться, його задобрюють
Кар і тремтливий Латин, підсилаючи на ніч Тімелу.
Тут тебе з шляху зметуть усі ті, хто отримує спадок
Протягом ночі, хай знає, яким є найкращий сьогодні
Шлях, що веде до зірок, – піддобритись багатій бабусі:
Вже Прокулей має унціку; аж одинадцять у Гілла –
В кожного плата така, на яку, як мужчина, спромігся.
Хай бере плату й за кров – і хай блідне, мов той, хто босоніж
Раптом на люту змію наступив, чи промовець, що мусить
Мову врочисту вести при вівтарі лугудунським.

Друга сатира Ювенала скерована проти лицемірів, що, марнуючи життя в розпусті, наважуються говорити про моральність. Наступні твори – про невгоди столичного життя для бідної, але чесної людини, про придворне життя, про римських жінок, для яких немає нічого, що б вони не вважали за ганебне, про аристократичне чванство, яке поєднується в сучасних поетові вельможам з найганебнішим життям, про розбещеність, яка панувала в Римі, тощо. Сатири розвивають моральні теми в дусі поширеної на той час у Римі стоїчної філософії. Сумному становищу людей інтелігентських професій – поетів, істориків, ораторів, учителів – присвячена сьома сатира. У новій європейській літературі ім'я Ювенала стало синонімом гнівної сатири.

Публіцистика Сенеки

Луцій Анней Сенека (4 до н. е. – 65) – філософ, поет і державний діяч. При імператорі Калігулі (37–41) став відомим письменником і оратором, членом сенату. У 41 р. Сенеку звинувачено у перелюбстві й відправлено у вигнання на о. Корсика, де він написав трактат *«Про стислість життя»* – на користь філософії, яка веде до щирого блага. Слідом за стоїками Сенека думав, що монархія за умови правління справедливого царя може стати запорукою добробуту держави. Йому випало боротися із впливом матері імператора Агриппини. Сенека переміг, але ця перемога стала гіршою за поразку: у 59 р. Нерон наказав убити Агриппину, і Сенеці довелося виступати з виправданням перед сенатом. Він написав трактат *«Про блаженне життя»*, у якому намагався примирити стоїчну доктрину й дійсність, а також трактат *«Про спокій душі»*. Діяння залишається для нього щирим поприщем чесноти і справою на благо держави. Автор демонстративно відсторонювався від громадського життя. Людина має право на дозвілля, навіть не відслуживши визначений термін державі, – доводив він у трактаті *«Про дозвілля»*.

Улюбленою формою наставляння з часів Сократа став філософський діалог, або *діатриба*. З усного мовлення діатриба легко переходила в невеликі трактати, діалоги. У Сенеки вони так і називаються – *«Діалоги»*. Сенека не користувався

складною системою засобів класичної риторики, а створював свою. Він вживав короткі фрази, перебивав сам себе запитаннями, вводив розмовну лексику, творив неологізми. Зразком такого стилю є незакінчений публіцистичний памфлет «Огарбузнення», написаний у стилі «меніппової сатири». Назва твору – каламбур до слова «обожнювання». У Римі гарбуз був символом глупоти. Сенека замінює слово «обожнювання» словом «огарбузнення». Майстерно висміюючи імператора Клавдія за допомогою високих цитат з Гомера, Евріпіда, Вергілія та народних приказок і грубих слів, Сенека прославляє молодого, вихованого ним імператора Нерона. Таким чином, його «Огарбузнення» – це сатира не лише на Клавдія, а й на прийоми імператорського самовладдя та засідання сенату.

Останній твір Сенеки – «Моральні листи до Луцілія», написаний в епістолярній формі. Головна ідея листа – «Я почав бути другом сам собі. Чимало, скажу, домігся: ніколи не буду самотнім. А ще, вір мені, хто став другом собі, той буде другом для всіх інших».

Вільні міркування Сенеки на різні теми вплинули на європейську літературу. Основоположник англійського есе *Ф. Бекон* прямо називав листи Сенеки зразком, на який він орієнтувався при написанні своїх творів.

Сатиричні діалоги Лукіана

Ідеологія верхівки античного суспільства напередодні її кризи різнобічно зображена *Лукіаном* (125–180). Видатний сатирик народився в Сирії, у місті Самосата. В автобіографічній промові «Сновидіння» Лукіан згадує про труднощі свого шляху до науки. Він застерігає молодь, щоб через бідність ніхто не занапастив своїх природних здібностей і не відвернувся від навчання. Наполегливість, витримка й меткий розум допомогли Лукіанові досягти своєї мети й стати освіченою людиною. Він покинув батьківщину й вирушив до міст Малої Азії, де вивчав риторіку, філософію, право, грецьку мову, класиків аттичної прози.

Визнаний Елладою й Римом як оратор і філософ, ерудит у галузі грецької літератури, Лукіан залишався патріотом. Вважав,

що всі знання людина здобуває для того, щоб принести якомога більше користі батьківщині.

Лукіан працював у різних літературних жанрах. Писав промови, декламації, трактати, памфлети у формі послань, діатриби, епіграми та сатиричні романи, але найулюбленіший його жанр діалог. Усі жанри тісно перепліталися. Так, твір «Як писати історію» є одночасно роздумом і листом, «Про жертвоприношення» – діалогом і роздумом, «Про смерть Перегріна» – роздумом, діалогом і драмою.

Твір «Похвала мусі» є свідченням того, що Лукіан пройшов риторичну школу і засвоїв усі тонкощі красномовства. Це промова і пародія, панегірик, енкомій на честь комахи, ніби вищої від царів, бо ласує їхніми стравами першою.

***Пародія** (грец. *parodia* – проти, *ode* – пісня) – твір, у якому висміюються характерні особливості твору чи стилю письменника. Розрізняють два види пародій – гумористична, із доброзичливим ставленням до оригіналу, і сатирична, яка заперечує його ідейно-художню сутність.*

Лукіан змальовує зовнішній вигляд мухи, милуючись нею:

«Із сітчатки крила у мухи, але сітчатки ніжної, як покривало, і у порівнянні з нею крила інших також грубі, як грецький одяг на противагу тонким і м'яким тканинам індійським. До того ж, якщо хто пильно вдивиться, – крила мухи розмальовані, як у павліна, коли вона, розспростерши, змахує ними під проміннями сонця».

Письменник описує політ мухи як «плавний поворот», до того ж летить вона із солодкою та дзвінкою піснею. Автор змальовує кожен частину її тіла, розповідає про її народження, розум, мужність і відвагу, силу і свободу, знаходить відповідні порівняння з мухою в героїв самого Гомера. Лукіан розповідає легенду, в якій порівнює жінку з мухою. Завершуючи твір, сатирик пише:

«Але я припиняю моє слово – хоча багато ще міг би сказати, – щоб не подумав хто-небудь, що я, за приказкою, «роблю з мухи слона».

«Похвала мусі» – перш за все сатира на риторичні декламації, які писали, а частіше виголошували перед публікою як імпровізації на задані теми. Твори Лукіана провіщують європейські есе.

Знакові явища пражурналістики Стародавнього Риму

У Римі існували й знакові явища, до яких можна віднести *публічну поведінку* відомих політичних осіб, *розваги, вистави, масові видовища*. Прикладами, як зазначає *Т. В. Казакова*, є поведінка Цицерона перед вигнанням, похорон Цезаря, театралізований Марком Антонієм.

У день поховання Цезаря (19 або 20 березня) поминальну промову виголосив Антоній. Траурну церемонію організували так, щоб викликати народне обурення проти вбивць. Поруч із похоронним ложем на стовпі виставили закривавлений одяг Цезаря. При здійсненні обрядів, під час заупокійних ігор співалися вірші з трагедії *Марка Пакувія* (200– бл. 130 до н. е.) *«Суд про обладунки»*, уривки з *«Електри»*, п'єси маловідомого драматурга II ст. до н. е. Атілія. Марк Антоній нагадав постанову сенату, яким декретовані Цезареві всі божі й людські почесті, і присягу, що всі сенатори поклялися охороняти життя Цезаря. Від себе Антоній говорив надзвичайно емоційно й вихваляв Цезаря з різними театральними ефектами, оплакував його мученицьку смерть і жорстоку несправедливість, яку той зазнав, і погрожував помститися вбивцям. Тим часом над траурним ложем підняли воскову статую Цезаря і показували народу рани убитого. Натоп став надто збудженим; у місті почалося полювання за змовниками, причому загинув ні в чому не винний трибун Гай Гельвій Цінна, якого випадково сплутали з Луцієм Корнелієм Цінною. Будинки, у яких змовники жили, намагалися пограбувати і спалити. Перелякані подіями змовники та їх прихильники втекли з Риму.

Серед видатних розваг і видовищ Риму – *гладіаторські бої*, запозичені в етрусків, де вперше у 264 р. до н. е. улаштований бій гладіаторів. Протягом III–II ст. гладіаторські ігри влаштовувалися на поминках знатних осіб, називалися *похоронними іграми* і мали характер приватної вистави. У 105 р. до н. е. гладіаторські бої оголошені частиною публічних видовищ і про їхню організацію стали піклуватися магістрати. Гладіаторські бої стали настільки популярні, що римські архітектори створили для їхнього проведення спеціальний вид будівлі – *амфітеатр*.

Число різноманітних *вистав*, як приватних, так і публічних, і їхня тривалість постійно збільшувалися, відповідно їх значення зростало. Наприкінці періоду Республіки магістрати і державні діячі вважали проведення публічних вистав важливою й необхідною частиною їхньої державної діяльності.

Отже, оратори й теоретики риторики Давнього Риму розширили кордони й таємниці слів, висунули теоретичні та практичні принципи ораторства як мистецтва, спираючись на власний досвід і аналіз численних промов відомих красномовців. Важливими письмовими інформаційними джерелами були історичні записи, епістолографія, політична публіцистика Цезаря. Велике значення мало створення офіційної газети. Публіцистика пізньої античності представлена перш за все віршованими сатирами Горація та Ювенала та різножанровими творами Сенеки та Лукіана. Важливу роль у Римі як засіб спілкування відігравали видовища.

Запитання. Завдання.

1. Розкажіть про особливості римської пражурналістики.
2. З'ясуйте, як девіз давніх римлян «Розділай і владарюй!» визначає головні чинники політичного красномовства.
3. Чим відрізнялося ораторське мистецтво Давнього Риму від давньогрецького?
4. Які історичні записи дають найбільше уявлення про існування письмової пражурналістики? Проілюструйте за допомогою прикладів.
5. Підготуйте розповідь про виникнення римської протогазети.
6. Цицерон у трактаті «Брут» дає таку характеристику творам Цезаря: *«Записки...» ...заслужують на вищу похвалу – в них є гола простота і чарівність, вільні від пишого ораторства*. Обґрунтуйте справедливості цих слів.
7. Дослідник С. Л. Утченко підрахував, що у творах «Записок...» ім'я Цезаря згадується 775 разів. Про що це свідчить?
8. Яке значення мав епістолярний жанр у Стародавньому Римі?
9. Випишіть із словника «Крылатые слова» вислови Цицерона, які стали крилатими. Розкажіть про їх походження й поясніть значення.
10. Наведіть приклади використання знакової пражурналістики у Стародавньому Римі.
11. Підготуйте розповідь про особливості ораторства I ст. н.е. Як ви розумієте поняття «нове красномовство»?

12. Знайдіть приклади зародження різних видів пражурналістики в текстах художньої літератури епохи античності.
13. Прочитайте IV сатиру Горація. Які актуальні питання сучасності він порушує? Які ще сатири і послання Горація вам відомі? Визначте значення творчості поета у пражурналістиці античності.
14. Підготуйте розповідь про Меніппа і з'ясуйте походження терміна «меніппова сатира». Доведіть, що «Огарбузнення» Сенеки написано у цьому стилі.
15. Напишіть есе на одну з тем: «Мандрівний філософ і ритор Лукіан», «Памфлети Лукіана».
16. Використовуючи деякі вирази відомих людей, напишіть журналістський твір:
 - *«Необхідно знати всю історію давнини, щоб черпати з неї приклади»* (Цицерон);
 - *Любов до батьків – основа всіх чеснот* (Цицерон);
 - *Дім, у якому немає книг, схожий з тілом, у якому немає душі* (Цицерон);
 - *Вчитися ніколи не пізно* (Квінтіліан);
 - *Вправи народжують майстерність* (Тацит);
 - *Досвід усьому вчитель* (Цезар);
 - *Кожен – коваль своєї долі* (Цезар);
 - *Хто став другом собі, той буде другом для всіх інших* (Сенека);
 - *Панувати над собою – найбільша влада* (Сенека);
 - *Кожній справі – свій час* (Сенека);
 - *Люди – не те, що гроші: їх одразу не розгледити* (Лукіан).

4. Зародження медійних явищ Латинської Америки

Латинська Америка – регіон, до якого входять південна частина Північної Америки, Центральна Америка, острови Вест-Індії та вся Південна Америка. Протягом декількох тисячоліть народи доколумбової Америки перебували в географічній ізоляції. Внаслідок цього, хоч культура й розвивалася за схожими законами, для її населення були характерні повільніший розвиток і відставання у часі від основних світових цивілізацій. Європейська колонізація фактично зруйнувала й знищила індіанські цивілізації, призвела їх до забуття, що викликало необхідність заново їх відкривати.

До відкриття Латинської Америки європейцями тут існувало три типи цивілізації: ацтеки (Мексика), майя (Юкатан, Мексика – сьогодні Гватемала) та інки (область Анд, південна зона). У 1521 р. Фернандо Кортес підкорив ацтеків, у 1533 р. іспанці завдали поразки племенам майя та інків і зайняли їхні території. Проблема нестачі коштів у королівській скарбниці Іспанії, яка постійно вела війни з іншими країнами, стимулювала велику зацікавленість у південноамериканських запасах золота й срібла та сприяла становленню на цій території віце-королівств Нова Іспанія, Перу та ін.

Уже на той час завойовані племена мали свої примітивні форми комунікації.

Пражурналістські явища давніх цивілізацій Америки

Майя

Цивілізація майя почала формуватися у передкласичну епоху (2000 до н. е. – 250 н. е.), а зникла близько 900–1000 рр., хоча деякі міста проіснували аж до XIII ст., як Чичен-Іці.

Згідно з *міфологією* майя в центрі Всесвіту стоїть світове дерево *Сейба* (коріння його знаходилося у підземному царстві, стовбур – у середині світу, а верхівка – у небесному. На вершині Сейби сиділа божественна пташка, що символізувала небесне царство.

Серед міфологічних покровителів пражурналістських явищ – Іцамна і Теель-Кусам. Одне з головних божеств у міфології

майя – *Іцамна* («дім ігуани») – у пізніші часи стає творцем світу, винахідником писемності, засновником жрецтва. Оракул *Теель-Кусам* («з ногами ластівки») виголошував передбачення. Згідно з відомостями іспанського хроніста Гомари (XVI ст.) на острові Косумель знаходилося святилище, де стояла пуста глиняна статуя Теель-Кусам, а в ній переховувався жрець, виголошуючи передбачення.

Майя зводили величезні пірамідальні *храми* і *гробниці* на зразок єгипетських, що дивом збереглися після появи на континенті іспанців, які нещадно знищували все, що мало відношення до «язичеських ідолів». На *стадіонах* майя проводили масштабні *змагання* – на зразок гри у м'яч, що нагадували гладіаторські бої римлян, різноманітні *обряди* – як обряд кровопускання на центральній площі міста, коли збиралися тисячні натовпи людей.

Значних успіхів майя досягли у створенні *письмових* явищ пражурналістики. Серед них – царські *написи* на кераміці, камінні, живопис, зразки *епіграфіки*, *хроніки*, *літописи*, більшість із яких знищені, *легенди*. Одна з легенд, «*Текун Уман та птиця Кецаль*», розповідає:

«Є у горах, на висоті 2 тисячі метрів над рівнем моря, місто індіанців – Сакулеу. У цьому місті народився й виріс вождь на ім'я Текун Уман. Він був сильним, спритним та розумним воїном і йому судилося стати останнім правителем цього міста, до підкорення його іспанцями.

У 1525 році в центральну частину Гватемали вторглися іспанські конкістадори на чолі з Педро де Альворадо. Текун Уман підняв народ на захист своєї батьківщини від чужинців. Стоячи на пагорбі, перед вирішальною битвою, він спостерігав за наближенням конкістадорів і потім повів своє військо в бій. Але він був смертельно поранений конкістадорами і коли упав на землю, то на груди його спустилася птиця Кецаль. Вона доторкнулась до крові вождя і юркнула вгору. З тих пір Кецаль не живе більше в неволі, тому зустріти її – велика удача.

Вмираючи, Текун Уман сказав, що, коли індіанці стануть по-справжньому вільні, птиця Кецаль повернеться до людей».

Головне джерело для вивчення міфології майя – «*Пополь-Вух*», унікальне зібрання міфологічних текстів племені кіче, оригінал якого створений, ймовірно, у доколумбову епоху.

Важливе значення мав *календар* майя, яким користувалися й інші народи Америки, він є досить популярним і в наш час.

Найдовершеною системою писемності в Америці вважається *ієрогліфічне письмо* майя. У ньому вживалися фонетичні знаки (алфавітні та складові), ідеографічні (цілі слова) і ключові (пояснювальні значення слів, але такі, що не читаються). Всього виявлено близько 300 знаків. Мова текстів значно відрізняється від живої мови за вимовою, словником, граматику. Ієрогліфічні тексти вирізали на камені, малювали на кераміці. Написи майя й досі не розшифровані повністю. Перші спроби прочитати письмо майя належать до середини ХІХ ст. Важливе значення у 50-ті рр. ХХ ст. мала робота вченого *Ю. В. Кнорозова* (1922–1999) родом із Харківщини.

Папір вважали священним, його виготовляли з кори фікуса (зараз він називається *аматль*). На американському континенті почали виготовляти папір приблизно у V ст. Спочатку його використовували як матеріал для одягу, пізніше – для передачі інформації за допомогою листування.

Майя писали книги, які називали *кодексами*. Їх теми – релігія, астрономія, астрологія, історія, пророцтва й гадальні практики, сільськогосподарські й календарні цикли тощо. Кодекси мали кілька метрів у довжину, близько 20 см у ширину і склалися з декількох коротших листів, склеєних разом. Виготовляли й перевозили їх стандартними зв'язками, а потім при необхідності доклеювати стільки листів, скільки було потрібно, щоб закінчити книгу. Написання одного кодексу тривало кілька днів. Кожен із чотирьох головних кольорів (червоний, синій, зелений і чорний) мав своє значення, пов'язане з богами, природою і космосом.

Писці й художники – творці рукописів – вважалися елітою суспільства (у переважній більшості – чоловіки). Юнак, який виявляв здібності до малювання, проходив ретельну підготовку протягом кількох років, вивчаючи історію, математику, астрономію, астрологію, космологію. Їхніми покровителями були боги-брати *Хун-Бац* і *Хун-Чоуен*, яких часто зображували у вигляді мавп, які пишуть. Писці виготовляли сотні манускриптів, вони писали пташиними перами на аркушах

паперу, які склалися «гармошкою» під палітурками, обтягнутими шкірою ягуара. Католицькі місіонери вважали ці книги єретичними та спалювали їх.

До нашого часу збереглися три книги майя, що знаходяться в Парижі, Мадриді й Дрездені.

Інки

Територія імперії інків, що проіснувала досить короткий час (з 1438 по 1533 рр.), простягалася довгою смугою в Південній Америці з півночі на південь і включала частини територій сучасних країн (Колумбія, Чилі, Перу, Болівія, Еквадор, Аргентина). Засновником країни вважають легендарного імператора *Манко Капаку*, який заклав місто Коско приблизно у XII ст.

У час свого розквіту інки були найчисельнішою нацією на Землі, а їх імперія – найбільшою державою, створеною корінними жителями у західній півкулі.

Інки мали *пражурналістські* явища, позначені усними й писемними джерелами. Підтримувати цілісність такої обширної імперії інкам допомагала вражаюче розвинена *система доріг*, що мала велике значення для *передачі інформації*. Інки побудували приблизно 22 530 км доріг, які непогано збереглися до нашого часу. Одна з доріг простягається практично вздовж усього Тихоокеанського узбережжя Південної Америки. Деякі дороги проходять на висоті 5 км. У деяких місцях для прокладання дороги інки прорубували скелі, створювали туннелі та круті сходи. Вони не знали колісних транспортних засобів, тому усі подорожі здійснювалися пішки. Додатково з канатів будували *підвісні мости*, які були єдиним шляхом подолання гірських ущелин та річок. Щоб допомогти подорожнім, через кожні кілька кілометрів розміщувалися *будинки для відпочинку* («тамбо»), де можна було переночувати, приготувати їжу та нагодувати ламу. Такі розвинені транспортні шляхи дозволяли інкам швидко переміщати свої війська та будівельні матеріали.

Інки не мали писемної системи, а для передачі інформації використовували *кіпу* («вузол», «зав'язувати вузли», «рахунок») – прадавню мнемонічну й рахункову систему й

своєрідну писемність (3000 р. до н. е. – XVIII ст.). У кіпу може міститися від декількох звисаючих ниток до 2000. Ця складна система кольорових шнурків, заплетених у вузлики, використовувалася для передачі повідомлень посильними – *часкі*, які доставляли інформацію в маленьких пакетах. Часкі були професійними бігунами. Для того, щоб швидко передати повідомлення на далекі відстані, вони робили це по ланцюжку, тобто бігун, здолавши визначену відстань, передавав повідомлення наступному і т. д. Такий спосіб дозволяв імператору отримувати відомості про те, що відбувається у частинах імперії, віддалених за тисячі кілометрів, усього за декілька днів.

За легендою вважається, що кіпу запровадив *Ілья*, мудрець часів інки Майта Капака. Один із іспанських хроністів *Хосе де Акоста* писав, що уся імперія інків управлялася за допомогою кіпу. Найдавніше протокіпу з 12 звисаючих ниток (деякі з вузликами, обмотані навколо паличок) датується прибіл. 3000 р. до н. е., відтак може вважатися одним із найдавніших (після шумерського клинопису та єгипетських ієрогліфів) засобів комунікації людства.

Перша згадка про кіпу знаходиться в листі *Ернандо Пісарро* до Королівської аудієнсії Санто-Домінго (1533 р.), де конкістадор розповідав, що інки рахували за допомогою вузлів на декількох мотузках.

Більша частина інформації, що зберігається в кіпу – числа в десятковій системі числення. У перші роки після іспанського завоювання Перу іспанські чиновники часто поклалися на кіпу, щоб улагоджувати суперечки про стягнення податків або в питаннях виробництва товарів. Відомий дослідник андських цивілізацій *В. А. Кузьміщев* зазначав: «Кіпу «знали», скільки людей проживало в кожному із селищ і в усьому царстві, скільки з них чоловічої й жіночої статі, як вони поділені за віком і за станом здоров'я, скільки серед них одружених і вдів, скільки пішло на війну й на суспільні роботи, скільки людей і якою роботою займалися сьогодні й скільки вони могли зробити того або іншого продукту і так далі. Але не тільки

люди й результати їх праці, а сама природа та її потенційні можливості фіксувалися в кіпу».

У «Доповідях» віце-короля *Мартіна Енрікеса де Альманса* вказано, що інкські судді «вдавалися до допомоги знаків, що були в кіпу й... інших, що були на декількох різнобарвних дошках, із чого розуміли, яка провина кожного злочинця». Розмальовані дошки й кіпу, що містили звід законів, знищили іспанці.

Відомості про кіпу знаходимо у роботах істориків, що займаються вивченням письма *кіпукамайоків*.

Кіпукамайоки – («чиновник, що відає кіпу» або «той, кому доручене кіпу»), рахівники, що створювали й розшифровували вузли в кіпу. Розрізняли два види кіпукамайоків: 1. тих, хто відав обліком і статистикою, їх кілька підвидів: відали демографічними кіпу, відали податями, відали іншими видами обліку; 2. тих, хто були істориками й підрозділялися за принципом належності до якої-небудь провінції (кіпу із *Куско, Кахамарки, Кіто, Ваманги, Пакаритамбо*), і юристами.

Розміщувалися кіпукамайоки в окремих будинках-«архівах» кожного селища, де зберігалися кіпу, що містили відомості про поточні події, статистику, кіпу давніх часів. Хроністи писали, що посада кіпукамайока-історика передавалася у спадщину від батька до сина, завдяки чому утворювалася каста вчених-істориків, закрита для проникнення в неї сторонніх осіб. Кіпукамайоки-історики одержували повне забезпечення продуктами щомісяця протягом року, їм надавали дружин і слуг. Це був привілей, але за нього вони зобов'язувалися чітко виконувати свої обов'язки, оскільки за неправдиві або помилкові відомості їх карали смертю. До обов'язків таких кіпукамайоків входило навчання населення імперії за допомогою театральних постановок про життя давніх правителів, коли кіпукамайоки або співаки повідомляли про минуле кожного з них.

У «Повідомленні кіпукамайоків» (1542) подаються такі відомості:

«Ці кіпукамайоки були на зразок істориків або обліковців розрахунків... Їх єдиним заняттям було вести важливий облік [відомостей] за допомогою своїх кіпу будь то про походження й початок інків, будь то про кожний з них окремо, від народження

кожного, а також про інші справи, що сталися в часи кожного із цих правителів. Вони зобов'язані були інформувати й звітувати про все, що б їх не спитали, а також зобов'язані навчати своїх дітей і гарненько їх перевіряти, показуючи їм значення кожної речі».

Кристиньє де Моліна у «Доповіді про Сказання й Обряди Інків» (1575) повідомляє про записи хронологічного характеру:

«...за їх [кіпу] допомогою вони можуть розуміти так багато значень, що вони можуть звітувати про всі події, які трапилися в їхній землі більш ніж за 500 років. У них є знавці-індіанці, що були майстрами в мистецтві читати кіпу, і знання передавалося в спадок з покоління в покоління, так що і найменша річ не губилася».

Один з авторитетних істориків, що описували історію інків, *Бернабе Кобо* у 1653 р. повідомляв про кіпу наступне:

«Замість писемності вони використовували нитки або тонкі шнури з вовни, на зразок тих, що ми нанизуємо чотки, які називають Кіппо, і за допомогою цих пам'яток і списків вони зберігають пам'ять про свої справи, звітують про прихід і витрату міністри двору й обліковці... Книгою або зошитом їм слугує пучок цих кіпо, у яких різноманітні нитки різних кольорів, і на кожній є різні вузли й зав'язки, які є числами й позначеннями, що означали різні речі».

Серед письмових пражурналістських явищ інкі більш пізніх часів – *гімни і молитви* – Сонцю, Місяцю, священні гімни Пачакутека, *гімни*, що супроводжували сільськогосподарську роботу, *молитви* Манко Капаці, всевишнім богам, позначені здебільшого релігійною риторикою.

Ацтеки

Цивілізація *ацтеків* (XIV–XVI ст.) залишила багату культурну спадщину. Вони зводили колосальні споруди: величні *бібліотеки*, знамениті чотиригранні *піраміди*. Влаштували *місця для міжособистісного й групового спілкування*, проводили *ритуальні ігри*.

У *хроніках* збереглися записи про центральну *торгову площу* міста. Один із безпосередніх учасників підкорення ацтекської держави, іспанський конкістадор, солдат армії Е. Кортеса *Б. Діас*, вперше опинившись на центральному ринку Теночтитлану, був уражений:

«...ми дуже здивувалися <...> величезній масі народу і нечуваним купам всякого товару і дивовижному порядку <...> Деякі з нас, що побували в

Константинополі й навіть виходили всю Італію, запевняли, що ніде вони не зустрічали такого великого і гарно влаштованого ринку».

Отже, ринкові площі у них знаходилися в ідеальному стані.

До зразків *усної пражурналістики* можна віднести усний набір мудрих настанов – *уеуетлатоллі* («вислови старих»), де описувалися морально-етичні ідеали. Були складені особливі вислови на кожен випадок: для привітання, побажань із приводу народження дитини, слова прощання з помираючим. Батьки нагадували донькам про необхідність бути привабливими, але не користуватися надмірно косметикою, матері радили підтримувати своїх чоловіків. Хлопчиків учили бути скромними, слухняними та працьовитими.

Складалася й система освіти. Існувало два типи освітніх установ: в училищах навчали історії, релігії, військовому мистецтву, торгівлі або ремеслу; в школах зосереджувалися на навчанні вождів, жерців, учених, учителів і писарів. Вони вчилися ритуалам, грамоті, літочисленням, поезії тощо. У школах навчалися хлопчики, починаючи з 15 років.

Серед письмових явищ пражураналістики – *міфологія* і *літописи, поезія*, збереглися навіть імена поетів. Багато чого знищили іспанці.

Найвідомішим із поетів був правитель *Несуалькойотль* (1402–1472). Його правління ознаменувалося Золотим віком в історії Тескоко, коли в країні панували закон, освіта й культура, які вплинули на сусідні держави. Несуалькойотль придумав звід законів, заснований на поділі влади, шляхом створення фінансової, військової, судової та культурної рад. Під час його правління Тескоко став інтелектуальним центром ацтекського світу. Була створена велика бібліотека, трагічно знищена згодом колоністами.

Несуалькойотль зібрав групу послідовників, яких називали *тлататіні* («мудрі люди»). Це були філософи, художники, музиканти й скульптори при дворі Тескоко. У підвальному приміщенні Великого Храма знаходився «Будинок орлів», де в мирний час ацтекські воєначальники могли випити пінного шоколаду, викурити гарну сигару і позмагатися в поезії. Вірші супроводжувалися грою на ударних інструментах.

Лейтмотивом 60 збережених віршів Несуалькойотля є роздуми про нестійкість людського існування, ідеї про безперервність руху, відносність спокою, утвердження вічності прекрасного. Ось дослівний прозовий переклад початку одного з віршів у книзі *Лорда Кінгсборо*:

«Слухайте уважно те, що я, співак, благородний Несуалькойотль, кажу:

1. Слухайте уважно той плач, яким я, цар Несуалькойотль, плачу про свою владу, говорячи з самим собою, і пропоную у приклад іншим.
2. О неспокійний цар, що бореться, коли прийде час твоєї смерті, твої піддані будуть розбиті й вигнані, вони потонуть у темряві забуття. Тоді в твоїх руках не буде більше сили і влади, і вона буде у Творця, Всемогутнього.
3. Той, хто бачив палаци і двір старого царя Тесосомока, яким пишним і могутнім було його панування, можуть бачити їх тепер сухими і зів'ялими; здавалося, що стоятимуть вічно, але все, що пропонує світ – ілюзія і обман, тому що все має закінчитися і померти...»

Важливе значення у ацтеків мала добре налагоджена *система комунікацій* – пішохідні дороги між завойованими містами.

Таким чином, у Латинській Америці виникли медійні явища, які вплинули на подальший розвиток журналістики країни.

Запитання. Завдання.

1. Підготуйте повідомлення про особливості пражурналістських явищ стародавніх ацтеків, майя та інків.
2. Хто такі кіпукамайоки?
3. Знайдіть відмінності пражурналістських явищ Північної Америки з європейськими та східними.

Короткий термінологічний словник

Автобіографія (грец. autos – сам, bios– життя, graphs – пишу) – літературний твір, у якому автор описує своє життя. Від автобіографії як офіційного документа відрізняється тим, що дійсні факти життя постають узагальненими в художній формі. Наближається до автобіографічного твору – щоденника, мемуарів, де розповідь про власне життя переплітається з розповіддю про сучасників та події, свідком яких став автор.

Азіанізм – стиль красномовства, що полягає у навмисній манірності, зухвалості, театральності. Доволі гострий і критичний вид красномовства.

Актуарії (лат. actus – дія) – складачі новин. Звідси: **актуальний** – важливий, істотний для певного часу, відповідає найважливішим вимогам сучасності.

Алітерація – фонетичний засіб: повторення приголосних для посилення інтонаційної та смислової виразності.

Альбом (лат. album) – біла табличка для записів.

Аннали (лат. annus – рік) – записи історичних подій за роками у певних народів (єгиптян, асирійців, китайців, персів, давніх римлян); літопис, хроніка.

Аттикізм – літературно-стилістичний напрям, що виник у Стародавній Греції в II ст. до н. е. як реакція на азіанізм.

Аттицизм – витонченість, інтелектуальна образність мови. Йому були притаманні проста, стисла мова, монотонність, обмежений набір жестів і рухів, декларативність оратора.

Афіша (франц. afficher – прикріплювати) – надруковане або написане за певною формою оголошення про концерт, виставу, лекцію і т. ін., що поміщається у громадському місті.

Бесіда – важливий аналітичний жанр журналістики, який має діалогічну або полілогічну форму.

Біографія – (грец. bios – «життя», grapho – «пишу») – опис чийогось життя й діяльності; життєпис.

Відкритий лист – один із публіцистичних жанрів, який передбачає епістолярну форму, наявність конкретного адресата й публічну вагомість у тексті фактів і запропонованих оцінок та думок.

Гімн (грец. hymnos – «урочиста пісня») – урочиста, хвалебна пісня на честь богів і героїв, визначної події, держави.

Гімнасії – сукупність об'єктів, призначених для спортивних вправ, а також таких, що слугували місцем виступів ораторів і філософів; набули великого значення в елліністичну епоху.

Глашатай – недоторкана особа, до обов'язків якої входило робити публічні заяви у полісі та за його межами.

Графіті (іт. graffiare – дряпати) – написи й малюнки, видряпані на стінах давніх будівель, посудинах та інших предметах.

Дидактизм (грец. didaktikos – повчальний) – повчальність у літературному творі, схильність до повчань.

Диурналіст (франц. journal) – щоденник, газета. Звідси етимологія слова «журналіст». Диурналістів можна вважати попередниками сучасних репортерів.

Діалог (грец. dialogos) – літературний твір у формі розмови; обмін думками (переважно на громадсько-політичні теми); переговори.

Діатриба (грец. diatribe – бесіда) – започаткований кініками популярний усний виклад етичних настанов; нещадна, сувора, різка критика.

Едикт (edictum – оголошую). 1. У Стародавньому Римі – програма діяльності претора, консула та ін. службових осіб, яку вони оголошували, вступаючи на посаду. 2. Дуже важливий указ верховної влади у різних державах.

Елогія (лат. eligege) – короткий напис, складений на честь видатної людини з переліком її заслуг; своєрідна панегірична промова, але в скороченому вигляді.

Енкомій (гр. enkomion – вихваляння) – здавна похвальна пісня у вигляді віршів на честь богів або людей. Виконувалися під час святкової ходи. У Давній Греції евкомій схожий на застільний пісні.

Епіграма (грец. epigramma – напис) – невеликий сатиричний вірш, у якому висміюється якась особа чи негативне явище.

Епіграфіка – допоміжна історична дисципліна – вивчає тексти, які вирізьблені на твердому матеріалі – камені, металі, дереві тощо. Епіграфічні пам'ятки, тобто надписи, є цінним історичним джерелом, підтверджують дані архівних і літературних документів, слугують документом художньо-естетичного та морального змісту.

Епістола (лат. epistola) – жанр літератури; послання у формі листа.

Епітафія (гр. epitaphios) – надгробне слово.

Епонім (грец. букв. «той, що дав ім'я») – 1. У давньогрецькій міфології – бог, герой або людина, які давали назву місту, громаді або року. 2. У давніх афінян перший із дев'яти архонтів, іменем якого позначався рік. 3. Особа, яка дає чому-небудь своє ім'я.

Еристика (гр. eгізіікок – той, що сперечається) – це риторика діалогічного мовлення. Виявляється в таких жанрах, як: дискусія, полеміка, диспут, дебати, суперечка.

Есе (франц. essai – спроба, нарис, начерк) – невеликий прозовий художній твір, літературно-критична стаття, стаття філософського або публіцистичного характеру, що відзначаються підкресленою суб'єктивністю авторської думки, новизною тлумачення поставлених питань, образністю та афористичністю висловлювання.

Життєпис – див. біографія.

Замовляння – здебільшого віршовані формули, дуже давні за походженням і пов'язані з вірою у магічну силу слів, якими люди хотіли вплинути на сили природи чи суспільне оточення; закликання; заговори.

Інвектива (лат. *investiva* – лайлива (промова), від нападаю) – різкий викривальний виступ, образлива промова, лайка, випад, спрямовані проти когось.

Календар (лат. *calendarium* < *calendae* – календи) – довідкова таблиця або книжка із послідовно переліченими днями року з поділом на місяці й тижні, подекуди з поданням інших відомостей (історичні події, свята тощо). Найдавніші з календарів, такі як сонячний календар Давнього Єгипту або сонячно-місячний календар Вавилону з їх періодично повторюваними циклами релігійних свят, завжди переслідували мету – бути надійними хранителями пам'яті про те, що лежало в першооснові кожної з культур.

Кіпукамайоки – («чиновник, що відає кіпу» або «той, кому доручене кіпу»), рахівники, створювали й розшифровували вузли в кіпу. Розміщалися кіпукамайоки в окремих будинках-«архівах» кожного селища, де зберігалися кіпу, що містили відомості про поточні події, статистику, а також архів кіпу з давніх часів.

Комедія (грец. *comos* – веселий натопв, *ode* – пісня) – один із видів драматичних творів, у яких зображується смішне в суспільному житті й характері людей. Основу комедії складає гумор, який може отримувати різне забарвлення – від розважального до гострої сатири.

Коментар (лат. *commentarium* – нотатки, пояснення, тлумачення) – роз'яснювальні або критичні міркування чи витлумачення певних подій і фактів громадського, наукового, культурного життя. Коментар пояснює зміст певної події, політичного чи історичного документа, незрозумілі місця літературного чи публіцистичного твору.

Компіляція (лат. *compilatio* – крадіжка, грабіж) – писання твору, наукової праці на підставі чужих матеріалів без самостійного дослідження та опрацювання джерел; компілювання.

Лapidарій (від лат. *lapis* – камінь) – експозиція зразків старовинної писемності, виконаної на кам'яних плитах (у тому числі надгробках). Під це поняття потрапляють також залишки скульптур і будов, тобто частини колись єдиного цілого (іноді невідомого походження), часто виставлені в місцях археологічних розкопок.

Левкомата (*leukomata*) – вибілені дерев'яні таблички, на які записувалася інформація.

Легенда (лат. *legenda* – те, що має бути прочитаним) – народне сказання або оповідання про якісь події або життя людей, оповите казковістю, фантастикою.

Літопис (старорус. рік та писать) – щорічний запис історичних подій їх сучасниками.

Логограф (гр. *logos* – слово, *grapho* – пишу) – складач судових промов у Афінах (з кінця V ст. до н. е.) від імені клієнтів у залежності від їх характеру, освіти тощо – для особистих виступів сторін на суді.

Маніфест (лат. manifestum – заклик) – особливий акт глави держави або вищого органу державної влади, звернений до населення.

Мантра (санскр. міркування, вислів) – священний гімн в індуїзмі та буддизмі, що вимагає точного відтворення звуків, його складових. Мантри часто порівнюють із молитвами і заклинаннями.

Мемуари (франц. memoires – спогади) – літературний твір у формі записок, написаний від першої особи – учасника або свідка відображених у ньому подій.

«Меніппея», «меніппова сатира» – від імені Меніппа Гадарського (2 пол. III ст. до н. е.), представника кінчної філософії, який писав сатири прозою, вирішуючи в них питання практичної життєвої моралі й перемижуючи їх вставними віршами. Сатири Меніппа гумористичні за формою та серйозні за змістом.

Містєрія (грец. таїнство, таємний релігійний обряд на честь якогось божества) – західноєвропейська середньовічна релігійна драма, що виникла на основі літургійного дійства.

Молитва – звернення віруючого до Бога, богів, інших надприродних або асоційованих із Богом істот, а також канонізований текст цього звернення. Молитва часто приймає вид поклоніння, вихвалання, прохання чи просто викладу своїх думок, а також форми обряду.

Нарис – оповідний художньо-публіцистичний твір про дійсні факти, події, конкретних людей, які зображені автором на матеріалі власних спостережень. Головна ознака жанру – точна відповідність факту. Різновиди: нарис-портрет, проблемний нарис, подорожній тощо.

Оперативний (лат. operatio – дія) – здатний швидко, точно виконувати певні завдання.

Памфлет (грец. pan – все; phlego – палю) – жанр публіцистики, для якого характерне різке, нищівне викриття певного політичного явища чи особи.

Панегірик (грец. panegyrikos logos – урочиста промова) – похвальна публічна промова, поетичний жанр, найхарактернішою ознакою якого є захоплена похвала та ушлявлення визначної події чи подвигів видатної людини.

Пантоміма (грец. pantomimes – «той, що все відтворює наслідуванням») – вид сценічного мистецтва, в якому головними художніми засобами створення образу є пластична виразність людського тіла в динаміці й статиці, жест, міміка, мімодрама.

Паралелізм – фігура поетичної мови, зіставлення різних явищ з метою повнішого розкриття зображуваного. В основі паралелізму – порівняння одного явища з іншим.

Пародія (грец. parodia – проти, ode – пісня) – твір, у якому висміюються характерні особливості твору чи стилю письменника. Розрізняють два види пародій – гумористична, з доброзичливим ставленням до оригіналу, і сатирична, яка заперечує його ідейно-художню сутність.

Перипл – жанр древньогрецької географічної літератури, буквально: «плавання навколо» – плавання навколо світу.

Піктограма (від лат. *pictus* – малювати) і грец. *γράφω* – запис) – знак, що відображає найважливіші пізнавані риси об'єкта, предметів, явищ, на які вказує, найчастіше в схематичному вигляді.

Піктографія (лат. *pictus* – розмальований) – тип письма, у якому зміст повідомлення передається за допомогою малюнка, схематичного зображення предмета, події; малюнкове письмо.

Плач – старовинна обрядова жалібна пісня на похороні, поминках або весіллі.

Повчання – настанови, напучення; проповідь, що містить у собі поради, напучення; жанр давньоруської літератури, який включає таку проповідь.

Полеміка (грец. *πολέμη*) – стан суперечки, диспут при обговоренні або вирішенні проблем. Разом із цим поняттям використовуються: дебати і дискусія.

Портрет літературний (фр. *portrait*) – 1. Критико-бібліографічний нарис життя і творчості письменника. 2. Літературний нарис, де в художній формі змальовано певну історичну особу.

Послання – літературний твір, написаний у формі звернення до певної особи чи групи людей.

Проповідь – жанр церковної ораторської прози, що відзначається певними стильовими особливостями: підвищеною емоційністю, риторичними звертаннями, урочистою лексикою, широким цитуванням Біблії, коментуванням священних заповідей тощо.

Пурани (санскр. *पुराणा*) – індуїстські релігійні тексти, у яких розповідається історія Всесвіту від створення до знищення, генеалогія монархів, героїв, мудреців та напівбогів, опис космології, філософії та географії індуїзму.

Реклама – будь-яке публічне повідомлення, спрямоване на те, щоб сприяти продажу, покупці або оренді товару чи послуги, поширювати будь-яку ідею чи погляди або досягати певного ефекту, бажаного для рекламодавців. Для нього виділяється площа чи ефірний час за оплату чи з іншої подібної причини.

Репортаж (фр. *reportage*, лат. *report* – повідомляю) – інформаційний жанр журналістики, предметом якого є цікаві для громадськості події дня. Автор повинен бути очевидцем, а ще краще – учасником події, що може являти собою яскравий епізод чи факт дійсності.

Ритор (гр. *rhētor* – виголошую промову) – у Стародавній Греції та Римі – оратор і вчитель красномовства.

Риторика – здатність знаходити можливі способи переконання щодо кожного конкретного предмета.

Сатира (лат. *satura* – суміш) – вірш, що висміює негативні явища. Походить від назви міфічних істот, напівбогів-напівтварин – сатирів.

Сентенція (лат. *sententia* – думка, судження) – вислів повчального характеру, коротке напучення.

Сімнамони – виборні посадові особи, що відповідали за організацію громадських свят, нагородження громадян поліса, виготовлення декретів, постанов Ради та Народних зборів, релігійні церемонії.

Синкретизм (гр. *synkretismos* – поєднання) – нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, нерозвинутого стану будь-якого явища. Наприклад, мистецтва.

Скрипторій (лат. *scriptor* – писець) – майстерня рукописної книги переважно в монастирях.

Славослов'я – надмірне вихваляння.

Софіст (гр. *sophistes*). 1. Професійний учитель філософії та ораторського мистецтва у Давній Греції. 2. Представник давньогрецьких філософів V–IV ст. до н. е., у центрі уваги яких знаходилися питання мистецтва красномовства, етики, політики, теорії пізнання. 3. Той, хто використовує софізми у своїх міркуваннях.

Софізм (гр. *sophisma* – виверт, головоломка) – умовивід, що формально здається правильним, а насправді заснований на навмисно неправильному доборі вихідних засад.

Теургія (дав.-гр. бог, божество, жертвопринесення) — напрямок езотеричного християнства, «магічне мистецтво» досягнення стану обоження, здійснюване за допомогою молитов та церемоній, із метою возз'єднання з Богом; богодійство, боголюдська творчість.

Трактат (лат. *tractatus* – обговорення) – наукова праця, присвячена теоретичному висвітленню певної проблеми.

Умовчання, або Апосіопеза (грец. *aposiopesis* – умовчання) – стилістична фігура, яка фіксує незакінчену, зненацька обірвану думку, підкреслює натяк на особливу ситуацію, що потребує делікатності, неординарного розв'язання.

Філіппіки (гр. *philippika*) – гнівна викривальна промова, виступ проти кого- або чого-н. (назва походить від імені македонського царя Філіппа, проти якого виступав із промовама давньогрецький політичний діяч Демосфен у IV ст. до н. е.).

Форум (лат. *forum* – площа, двір) – майдан у містах Стародавнього Риму, на якому відбувалися народні збори, влаштовувалися торги та вершився суд; народне зібрання на цьому майдані, суд, ін.

Хроніка (гр. *chronika* – літопис, від *chronos* – час) – у найширшому значенні відтворення історичних подій у лінійному часовому порядку, який відповідав їх реальному перебігові.

Цензор – вища магістратура у Стародавньому Римі. Цензори оцінювали майно громадян, засвідчували їхні права на римське громадянство, давали моральну оцінку їхнього життя.

Цензура (лат. *sensura* – оцінка, контроль) – система державного нагляду за творами кіно, мистецтва і театру, засобами масової інформації або особистою кореспонденцією; заклад і особи, що здійснюють цей нагляд.

Список рекомендованої літератури

1. История мировой журналистики / А. Г. Беспалова, Е. А. Корнилов, А. П. Короченский и др. – Ростов-на-Дону : Издательский центр «Март», 2003. – 432 с.
2. Введение в мировую журналистику. От Античности до конца XVIII века : хрестоматия / сост. Г. В. Прутцков. – Москва : Аспект Пресс, 2007. – 428 с.
3. Виппер Р. Ю. Лекции по истории Греции. Очерки истории Римской империи. Избранное сочинение : в 2 т. / Р. Ю. Виппер. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 1995. – Т. I. – 480 с.
4. Ворошилов В. В. Журналистика. Базовый курс : учебник / В. В. Ворошилов. – 5-е изд. – Санкт-Петербург : Изд-во Михайлова В. А., 2006. – 640 с.
5. Гетьманець М. Ф. Сучасний словник літератури і журналістики / М. Ф. Гетьманець, І. Л. Михайлин. – Харків : Прапор, 2009. – 384 с.
6. Жиленко І. Р. Історія зарубіжної журналістики (від античності до II пол. XVIII ст.) : навчальний посібник / І. Р. Жиленко. – Суми : СумДУ, 2010. – 285 с.
7. Журналистика западноевропейских стран : учебное пособие / под ред. В. С. Соколова. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1990.
8. История печати : в 2 т. [Электронный ресурс]. – Москва : Аспект Пресс, 2001. – Т. 1. – (Серия «Классика журналистики»). – Режим доступа : <http://evartist.narod.ru/text2/26.htm>.
9. История печати: Антология: Т. 3: Газета Древнего мира / Очерки по истории мировой почты // Сатирико-нравоучительные журналы Стиля и Аддисона : учебное пособие для вузов / сост., предисл., коммент. Я. Н. Засурского, О. А. Бакулина). – Москва : Аспект Пресс, 2008. – 271 с. – (Серия «Классика журналистики»).
10. Козлова М. М. История журналистики зарубежных стран : учебное пособие для бакалавров специальности «Связи с общественностью» / М. М. Козлова. – Ульяновск : УлГТУ, 1999. – 100 с.
11. Казакова Т. В. Історія зарубіжної журналістики : методичні матеріали для студентів заочного та дистанційного навчання зі спеціальності «Журналістика» / Т. В. Казакова. – Харків : ХНУ, 2001. – 19 с.
12. Козлова М. М. История журналистики зарубежных стран : учебное пособие для бакалавров специальности «Связи с общественностью» / М. М. Козлова. – Ульяновск : УлГТУ, 1999. – 100 с.
13. Корнилова Е. Н. Риторика – искусство убеждать. Свообразие публицистики античного мира : учебное пособие / Е. Н. Корнилова. – 3-е изд., доп. – Москва : Изд-во Моск.ун-та, 2010. – 240 с.
14. Куле К. «СМИ в Древней Греции: сочинения, речи, разыскания, путешествия...» : пер. с фр. – Москва : Новое литературное обозрение, 2004. – 256 с.
15. Куприенко С. А. Источник XVI – XVII веков по истории инков : хроники, документы, письма / под ред. С. А. Куприенко. – Киев : Видавець Купрієнко С. А., 2013. – 418 с.

16. Лучинский Ю. Очерки истории зарубежной журналистики : учеб. пособие / Ю. Лучинский ; Кубан. гос. ун-т. – Краснодар, 1996. – 140 с.
17. Майоров Н. И. Введение в историю Древнего Востока [Электронный ресурс] / Н. И. Майоров. – Томск, 2003. – Режим доступа : <http://www.fidel-kastro.ru/history/ancient/WDW.htm>.
18. Мелешенко О. К. Передісторія журналістики : спроба нових теоретичних знахідок / О. К. Мелешенко // Наукові записки : наук. видання / за ред. В. В. Різуна. – Київ, 2012. – Т. 49. – С. 15–20.
19. Методичні вказівки до вивчення курсу «Історія виникнення преси». – Дніпропетровськ, 2000.
20. Михайлин І. Л. Історія української журналістики / І. Л. Михайлин. – Харків : Прапор, 2004. – 320 с.
21. Михайлов С. А. Журналистика Соединенных Штатов Америки / С. А. Михайлов. – Санкт-Петербург : Изд-во Михайлова В. А., 2004. – 448 с.
22. Ораторы Древней Греции / сост. М. Л. Гаспаров. – Москва, 1985.
23. Орбитько Б. А. Реклама і рекламна діяльність : курс лекцій / Б. А. Орбитько. – Київ : МАУП, 2002. – 240 с.
24. Пашенко В. І. Антична література / В. І. Пашенко, Н. І. Пашенко. – Київ : Либідь, 2001. – 718 с.
25. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики / Е. П. Прохоров. – Москва : Аспект Пресс, 2007. – 352 с.
26. Прутков Г. В. Введение в мировую журналистику : антология : в 2 т. / Г. В. Прутков. – Москва : Омега-Л, ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003.
27. Різун В. В. Теорія масової комунікації : підручник для студентів галузі 0303 «Журналістика та інформація» / В. В. Різун. – Київ : ВЦ «Просвіта», 2008. – 260 с.
28. Сидоренко Н. М. Історія зарубіжної журналістики : навчальна програма / Н. М. Сидоренко. – Київ, 2001.
29. Словник журналіста: Терміни, мас-медіа, постаті / за ред. Ю. М. Бідзілі. – Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. – 224 с.
30. Тимошик М. С. Історія видавничої справи : підручник / М. С. Тимошик. – Київ : Наша культура і наука, 2003. – 496 с.
31. Трыков В. П. Введение в мировую журналистику : учеб. пособие / В. П. Трыков. – Москва : ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2007. – 55 с.
32. Ученова В. В. Беседы о журналистике / В. В. Ученова. – Москва : Молодая гвардия, 1978. – 208 с.
33. Ученова В. В. У истоков публицистики / В. В. Ученова. – Москва : Изд-во МГУ, 1989. – 211 с.
34. Федченко П. М. Преса та її попередники / П. М. Федченко. – Київ : Наукова думка, 1969. – 350 с.
35. Шалагінов Б. Зарубіжна література: Від античності до початку ХІХ ст. : іст.-естет. нарис / Б. Шалагінов. – Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 360 с.

Навчальне видання

Жиленко Ірина Рудольфівна

СТАРОДАВНІЙ СВІТ: ЗАРОДЖЕННЯ МЕДІЙНИХ ЯВИЩ

Навчальний посібник

Художнє оформлення обкладинки В. В. Чубура
Редактор В. В. Чубур
Комп'ютерне верстання І. Р. Жиленко

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 9,3. Обл.-вид. арк. 9,6. Тираж 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.